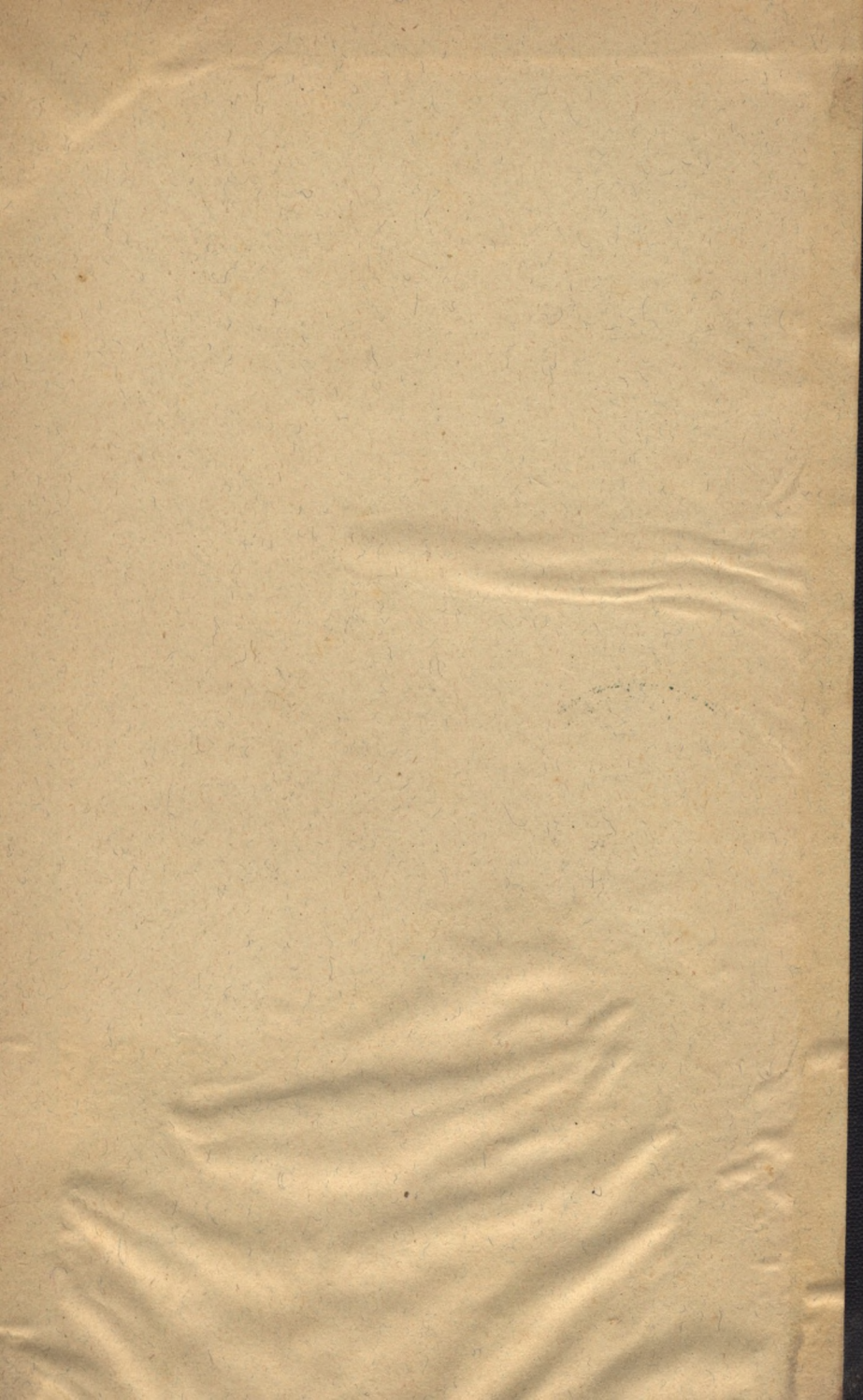

1845

120.

A SZAMOSÚJVA'RI
VA'R
(Fegyintézet)

J. E.

34/III

1845.

Érte könyvtári jegyzet. 1387
F. 1. 47. 132. 94

A SZAMOSÚJVÁRI VÁR.

IRTÁK:

SZONGOTT KRISTÓF

államgymn. tanár.

VAJNA KÁROLY

fegyint. igazgató

HODOREÁN JÁNOS

fegyintézeti gör. kath. lelkész.

KÜLÖN LENYOMAT

„SZAMOSÚJVÁR VÁROS MONOGRÁFIÁJA“

CZIMŰ MŰBŐL.

KIADJA AZ „ARMENIA“ SZERKESZTŐJE.

T. K.

SZAMOSÚJVÁRT,
TODORÁN ENDRE „A U R O R A“ KÖNYVNYOMDÁJA
1898.

A) SZAKASZ.

A vár története.

A szamosújvári vár 1291-ben Gerlahida nevet visel (Árp. új okmánytár V. 20). A XIII. század második felében építették hídját és emelkedett vámhelylyé. A XVI. század közepéig neve állandóan csak Gerla; 1410-ben szántói Laczk (Laczkó, Laczkfi) Jakab, a volt erdélyi vajda e várban lakott (Erd. Főkorm. L. I. fasc. 22 B).

1456-ban — a Laczkfiak kihaltával — a Bánffiaké lett; de mint per alatt levő birtokot Mátyás király, Erdély alkormányzójának: Vingárdi Geréb Jánosnak adományozza Gerla várát.

1463-ban ismét az előbbi tulajdonosok kezébe kerül (Dh. 26893 és 27908). A Bánffiak Mátyás király ellen pártot ütven, javaikat elveszítették és így Gerla vára is a király adománya folytán a váradi püspökség tulajdonába ment át 1467-ben (Dh. 27917).

1540-ben épül, azért Újvár nevet nyer; az „új“ jelző különböztette meg a régi Gerlahida (= Gerla) várától, melynek helyén épült. És mivel e vár közvetlenül a Szamos mellett terül el: Szamos-Újvár nevet kapott. De az „új“ jelző megkülönböztette egyszersmind a Szamosújvártól éjszakra (a mai Bálványosvár-alja helyén feküdt régibb) Bálványosvár-tól is, miért 1540-ben Bálványos-Újvár-nak is nevezik („Novum castrum Bálványos vocatum.“ Szilágyi Sándor, Erd. Országgyül. Eml. I. 41). 1542-ben Wj-Bálványos (Km. neord. D. 16), 1553-ban: Wjvár (Urb. et Conscript. fasc. 87 no. 29).

1540-ben Martinuzzi György kir. kinestartó birtokában van a vár, kinek nevérol Martinuzzi-várnak is neveztetik.

1542-ben Szamosújvár várnagyai (ebben az évben két várnagya volt a várnak) Fráter György (= Martinuzzi) nevében Viz-Szt-György birtokosaitól egy rétet vesznek és azt a várhoz csatolják. (Km. mor. D. 16).

1543-ban Szamosújvár ura: Fráter György ezt a várt úgy tekinti, mint a váradi püspökség tartozékát. (Főkm. gróf E... 158).

1552-ben I. Ferdinánd király Szamosújvár várát összes jövedelmeivel együtt Báthori András erdélyi vajdának adományozza székhelyül oly feltétel alatt, hogy gondoskodják a vár védelméről. (Katona, Historia regn. hung. XII. 183).

Báthori András kivonulása után (1553), Szamosújvár kapitánya: Dobó István részére a vár összes tartozékai összeiratnak; ebből az összeírásból kitűnik, hogy a tartozékokra kivetett szt-mártonnapi censusból évente 356 frt folyt be.

1556-ban Dobó István Szamosújvárt, mely eddig Ferdinánd pártján volt, nagy ostrom után feladván, azt, a kolozsvári országgyűlés összes tartozékaival együtt Isabella királynőnek adta hozományul. (Erd. országgyűl. Eml. II. 5. 59.)

1590-ben Báthori Zsigmond a szamosújvári vár tartományában levő összes gyalog- puskások részére, mivel a vár kapitányai által terhes örállásokra, bírságok fizetésére szorítottak, a következő határozatokat hozta:

A gyalog- puskások sem a kapitányok, sem a belső-szolnokmegyei hatóság alá nem tartoznak; hanem egyedül a fejedelem és századosai (a századosok a puskások közvetlen főnökei) alá rendeltetnek, kiknek mindenben engedelmeskedni tartoznak, veszély idejében azonban az újvári kapitány felszólítására tartoznak bevönulni a várba... (Km. Lib. Sig. Báthori 89).

1590-ben ilyen gyalog- puskás volt Rettegen 13, Bálványosváralján 12, Ördögös-Füzesen 11, Magyar-Láposon 10, Ormányban 10, Szamosújvár-Németiben 9, Kérőben 8, Szásznyiresen 5, Domokoson 4, Szépkenyerű-Szt-Márton-

ban 3, Mikolán 2, Kuduban és Pénteken 1—1. Összesen 91 gyalogpuskás.

A Mihály vajda- és Bástaféle zavaros időkben Szamosújvár és uradalma óriási veszteségeket szenvedett.

Ennek a veszteségnek hű képét nyújtja azon összeírás, a melyet 1603-ban (Urb. et conscript. fasc. 65 nr. 87.) Básta biztosai: Rettinger és Stenzel az egész uradalomról készítettek. Az uradalom hat részre oszlott. A láposi vidékhez 20 falu tartozott. A rettegi vidékben 15 falu volt. A kentelki vidék 6 falut foglalt magában. A bálványosváraljai vidék 16 falut számlált. A mikolai járás 10 faluból állott. Szamosújvár-Németihez 8 falu tartozott. Összesen az egész uradalom 74 falujában a biztosok össze-számláltak 10 nemest, 586 jobbágyot, 33 lovat, 151 ökröt, 90 tehenet, 1191 juhot, 6 disznót, 1783 asztag gabonát és 103 asztag zabot.

Az 1607-ben készült leltár (inventarium) Szamosújvár várát a következőkben írja le: A külső kapún van egy hosszú láncz s két kötél, a melyek az emelesöt huzzák fel. (Valószínű, hogy a régi Gerlahida várába is hidon mentek be, innen nevének [hida] második része). E kapú felett egy kemenczés ház van; padlásán négy fogason 32 szakállas ágyú.

A külső kapún belől, a kerítés mellett két rendben apró házak vannak, közbe egy nagy konyhával, leginkább darabantok számára.

Ezután jön a belső vár; ebben az alsó rendben van egymásután öt kemenczés ház; ezután a porház jön (itt tartották a puskaport?). Más rendben van a kulcsár háza, a pattantyúsház, egy sütőház. Ezzel átellenben egy bástya.

A felső renden, a belső kapú felett két ház nyilik egymásba, mellettök két szenesház, ezek mellett a „nagy palota:“ benne kemence, egy asztal, egy pohárszék, egy hosszú pad, padszék, ablaka papirossal borítva. E mellett van egy udvarló öreg palota. Ezután még vagy öt kemenczés ház. Bástyái a következők: földbástya; ezenkívül van egy álgýúszín, egy fegyverház, egy kis kápolna és egy kis harang. (Gyulafeh. Cens. Extrac. E. E. 12).

1609-ben a fejedelem az országgyűlés beleegyezését Kendi Istvánnak adományozta a szamosújvári uradalmal (Az 1609. évi kolozsvári országgy. 26 art.)

1612-ben Báthori Gábor az e várhoz tartozó összes gyalogpuskásokat (=darabantok) megerősíti azokban a szabadságaikban, miket 1590-ben kaptak.

Az 1622-ben eszközölt összeírás szerint (Gyulafeh. cen. A. 100) a vár tisztikara állott: a kapitány-, udvarbíró-, várnagy-, alvárnagy-, számtartó-, kulcsárból és ügyész-ből. A szolgarendhez tartozott: 1 szakács, 2 majoros-asszony, 2 tehénpásztor, 2 disznópásztor, 10 béres, 1 ménespásztor, 2 kertész, juhász, sütő, pallér, 2 vinczellér, 1 lovász, 1 majorbíró, 4 kádár, 1 tizedes, 1 dobos, 1 tömlöcztartó, 1 szén-osztó, vetők; a pattantyússal együtt van a várban 30 darabant.

1654-ben (Km. Lepubus) történt összeírás szerint a várhoz tartozó szabad darabantok nyolcz tizedből állottak, egy-egy tizedes vezérlete alatt, melyekből az első két tized Bálványos-Váralján, a harmadik Ördöngös-Füzesen, a negyedik Szépkényerü-Szt-Mártonban, az ötödik Szamosújvár-Németiben, a hatodik Ormányban, a hetedik Dengelegen és a nyolczadik Domokosfalván állomásozott; ezeken kívül még volt egy tized zsoldos darabant, a kik havi zsoldban részesültek.

Az 1701. évi összeírás szerint (E. T. L. XII. 1/2 fasc. 1 a) a szamosújvári uradalomhoz tartozott 157 jobbágy, 36 cigány. Az uradalom összes értékét 50.988 frtra becsülték. — Mivel az uradalom alig hozta be a kezelési költségeket, már rég óta gondoskodtak eladásáról.

Az 1705 nov. 11-én történt szibói nagy csatavesztés után, Rákoczy podgyászát Szurdukról felvevén, Szamosújvárnak indult, hogy az itteni erősséget igénybe vegye... Estére Szamosújvárra ért, de a vár tartható nem lévén, másnap Bethlen várába vonult; néhány napot ott mulatván, mintegy tizenkétezerre menő, többnyire családos-tól bujdosó erdélyitől kísértetve Köváron át ecsedi várába vonult. (Kövári L. Erdély történelme 6 kötet 71 és 72 lap).

1717-ben III. Károly király a szamosújvári uradalmat — a vár kivételével, mely a kincstár birtokában maradt —

a görög szertartású egyesült oláh püspökség alapítására adományozza. (Vár. lev.)

1736-ban a szamosújvári örmények a szamosújvári uradalmat, a vár alatt levő „Kandia“ helylyel, az ott levő darabantokkal, puskásokkal, falvakkal és birtokrészekkel együtt 90 esztendőre (1828-ig) 100.000 forintért zálogba veszik. A vár továbbra is a kincstár birtokában maradt. A görög kath. püspökség pedig áttételezt Fogarasra, a honnan később átment Balázsfalvára.

A várművek igazgatója 1734-ben Blössing mérnököt Szamosújvárra küldi, hogy a várt kerítéssel lássa el; az árkot — hol a mostani kert és a belső épületek területnek — az örmények ásatták saját költségükön, hogy szükség esetén abba vezethessék be a Szamost. („Nulla tenus dubito, quin illam fossam aquam ex fluvio Szamos in fossam Arcis tempore necessitatis deducentem suis sumptibus effodi curaverint, quae tota illa externa circumvallatio tempore invasionis pro defensione civitatis Armenopolitanae destinata manebit.“ Albae Carolinae 13 junii 1734. P. Weiss Vice-Colonellus et fortificationum in Transilvania Director).

Mire apáink: Habár a városnak roppant kiadásai vannak — a dominium zálogba vétele — mégis hajlandó az árkot kiásatni azon feltétel alatt, ha a munka befejezése után az állam a városnak tett kiadásait visszatéríti. Megígérték. Azért 1736-ban kezdetét vette a munkálat; de 1738-ban egyéb kiadások annyira igénybe vették a város pénz-erejét, hogy az árokra alig jutott. Most a munka befejezését siettető Plezger kapitány, ki a várművek igazgatója volt, Károlyfehérvárrt 1738 jún. 8-án kelt és „communitas“-unkhoz intézett iratában azt mondja, hogy ha a város nem fejezi az elkezdett munkát, erővel fogják őt arra kényszeríteni. („Pergratum foret Serenissimo Principi de Lobkovich Generali Commandanti, si inclyta communitas Armenopolitana laborem istum jam inceptum ad finem perduceret... Si difficultare ansi forte fuerit, profecto assecurare possum, quod Serenissimus Princeps inclytam Communitatem Armenopolitanam vi coactus fuerit.“) A katonai hatóság által itt használt „pergratum“ szó is, melynek értelme:

„igen kedves dolog, nagy szivesség“ (L. Josephi Márton, Lexicon trilingve latino-hungarico-germanicum, 550 lap) tanúsítja azt, hogy nem városi, hanem országos érdek tette szükségessé az árok kiásatását. És mégis köszönet helyett azért, hogy előlegeztük a kiadás költségeit, — még fenyegetődztek! Apáink ennek daczára, — nem félelemből, hanem hazafiságból befejezték a munkát. Blössing mérnök a városnak adott nyugtában ezt mondja: A víz-árkot az örmény urak ásatták saját költségükön. („Den Canal haben die H. Armenier auf ihre besondere Kosten ausgraben lassen.“) Ez az árok 2908 frtba került. A kiállított hivatalos nyugta így szól: „Specificatio: Was und wieviel die Számosújvárer Armenische Communität intra Spatium trium Annor. als 1736/7 u. 1738 aus eigenen dargestreckten (kölcsönzött, kölcsön-adott) Spesen auf ausser und innerhalb des alhiesig Kajser. Praesidij (vár) ausgegeben: 2908 Sage Zwei Tausend-neun Hundert acht Gulden Hungar. dann neun phenig. Számosújvár 7. Ján. 1739.“

Midőn aztán 1739. márcz. 16-án a város ezen kiadásának visszatérítéseért folyamodott, báró Schmidlin Ferencz, a kamarai legfőbb igazgató Küküllővárról ezt a választ irta: A visszafizetésről említést se tegyenek; hisz azért tették a mondott kiadást, hogy háború esetén legyen hová huzódniok családjaikkal és vagyonukkal együtt. („Praefatam pecuniae summam eo fine, intuitu et conditione ultro in supramemoratam arcis et fortalitii reparationem expendere, ut, pro suis familiis et facultatibus tuendis, tempore hostilis, seu violentae invasionis tutum ibidem receptaculum haberent, nec ullam de bonificatione sumptuum mentionem fecerint. Franciscus B. de Schmidlin.“) Így üttettünk el jogos követelésünktől! Az említett menedékhely („receptaculum“) csak ürügy, ál-okoskodás. Mert mi az árkot nem azért ásattuk, hogy nekünk viszonzásul menedékhelyet — a mit különben soha sem vettünk igénybe — adjanak. A menedékjogot 23 évvel azelőtt már megszereztük volt. Ugyanis főbiránk („judex Jacobus Christophorus [Jakabffy Kristóf] cum suis in oppido Armeno existentibus“) 1716-ban kéri Stainville kormányzót, hogy háború vagy zűrzavar esetében engedje meg nekik, hogy gyermekeikkel és vagyo-

nukkal a szamosújvári várba huzódhassanak. Mire a kormányzó Déváról „meghagyja a vár commandásának, hogy szükség esetében adjon menedéket az örményeknek diplomájuk értelmében, hogy oda huzódhassanak feleségeikkel, gyermekeikkel és vagyonukkal.“

1736-ban III. Károly az itteni örményeknek az egész szamosújvári uradalmat, a vár alatt levő Kandia városrész-szel és az ott lakó puskásokkal és darabantokkal együtt 90 esztendőre, tehát 1828-ig 100.000 frtért zálogba adta; mivel ezek megunván a görög egyesült püspök jármát, az uradalomért a becs-árnál sokkal többet ígértek. (Erd. L. R. VIII. 598.)

A főhadparancsnok: Lobkovicz herczeg 1740. febr. 10-én Nagy-Szebenből ezeket írja a tanácsnak: Tudva van, hogy az erdélyi örmények katonai védelem alatt vannak; azért szükséges, hogy az ottan levő vár parancsnokával a nagyobb dolgokban, különösen abban, mi a communitas fenmaradását és az egészségügyet illeti (azokban a napokban éppen ragályos betegség pusztított falaink közt), egyetértésben legyenek és vele levelezést folytassanak. („Prudentes ac circumspecti Domini. Constat Domnbus Vest. nationem Armenam in Transilvaniam existentem sub protectione militari esse...“).

A „Hosszú-fogadó“ régi faépületét lerontják és a vár anyagából kőből építik oly feltétellel azonban, hogy ha az, azon a helyen, hadászati szempontból alkalmatlan lenne, — a katonai hatóság azt minden kártérítés nélkül leront-hassa. (Vár. lev. 1776 év. L. a város történetét.)

1785-ben sok katonát szállásolnak el a várba.

A vár eladóban van. A kolozsvári, dévai és szamosújvári várt el akarják adni; de vevő nem jelentkezett. Azért a kormányzó — egyetértve a katonai parancsnoksággal — megkísérti a haszonbérbeadást. Az árenda feltételei közzé is tétettek. (Vár. lev. 1785 — 130 sz.)

Báró Seeberg, a vár parancsnoka 1786-ban arra kéri a tanácsot, hogy ne engedje meg, hogy a vár sánczai között marhák, melyek csak kárt csinálnak, — járjanak... „Ugy is nemsokára foglyokat fognak ide hozni.“

1787. jún. 15-én hozták az első fogoly-szállítmányt — a várba.

1787. decz. 9-én tartott városi közgyűlésen az elnök: gróf Teleki Ádám, Belső-Szolnokmegye főispánja ezt indítványozza: Örök emlékeül annak, hogy Ő Felsége városunkat a szabad kir. városok sorába emelte, a várban „posztógyár“ állittassék. („Favente vere venturo, duos Fullones esse accersendos, qui possibilitatem erectionis hujus fabricae tum ex facilitate procurationis vellerum, tum ex ductione et rotatilitate vellerum per captivos instruendos in numerum servanda, tum denique ex situatione loci et aquarum emetiri possit, quorum tandem consilio fore acquiescendum.“)

1790-ben Pekri László a vár főgondviselője. Ez a várhoz olyan helyeket csatolt, melyek a városé voltak; azért támadt közte és a város között egyenetlenség. (Vár. lev. 1790—157 sz.)

Pekri László helyébe 1797-ben Máriaffi József neveztetett ki a vár „inspectorává.“ Az átadással Gorovej Kristóf bízott meg. (Vár. lev. 1797—14 sz.)

Dolgozóház a várban. „A felséges Udvarnak az levén szentséges akarattya, hogy az szamosújvári várba, a hol számos foglyok tartatnak, valami dolgozóház, melyben az említett foglyok is tehetségek szerint munkára alkalmaztassanak, — építtessék.“ (Vár. lev. 1797—54 sz.)

A várnagyok. Az akták a régi vár (Gerlahida = Gerla) várnagyainak neveiről nem tesznek említést. Az Újvár (= Szamosújvár), melynek felépítése 1540-ben fejeztetett be, (L. a vár falán még most is ott diszelgő feliratot:... „hoc opus coeptum et perfectum anno 1540.“) első várnagya 1541-ben Horváth Ferencz (Szilágyi, Erd. országgyűl. Eml. I. 64—68). 1542-ben Horváth F. és Bánk Pál a várnagyok. (Km. neor. D. 16). 1544-ben Bánk Pál (Makray lt.) 1549 ugyanez (Km. prot. ad 49).

1553-ban Dobó István, az egri hős a várnagy.*)

---

*) Dobó az egri vár hősiei védelmének jutalmául 1553-ban zászlós urrá és erdélyi vajdává nevezett. Horváth Mihály, Magyarország történelme, 263 lap.

1556-ban ugyanez (Erd. országgyül.
Eml. II. 5—59.)

1557-ben Ébeni Gábor a prefectus.
(Torma, csal. lt.)

1558-ban ugyanaz a kapitány (Km.
Lepubus).

1559-ben ugyanaz a kapitány (Km.
Szoln. Int. B. 11.)

1590-ben Czegei Vass György a kapitány. (Km.)

1590-ben Bánrévi János a várnagy (Km. Szoln. Inf.B. 84).

1594-ben Ravazdy György a kapitány (Km. Szoln. Inf.
98 B. 16).

1598-ban Hamvai György a prefectus (permelléklet
Torma J. gyűjt.)

1599-ben Leka aga (gróf Kornis lt.)

1600-ban ugyanaz (Magy. történelmi tár XVIII. 30).

1603-ban Bethlen Farkas a kapitány (Makrai csal. lt.)

1607-ben Pesti Nagy Albert a kapitány (Km. prot. B. 289.)

1607-ben Bethlen Farkas (Km. prot. E. 1.)

1608-ban Kamuthi Balázs a kapitány (Gyulaf. prot.
Magnific. 255).

1615-ben Gyerőfi János a kapitány (Km. prot. E. 73).

1653-ban Fábián István a felügyelő. (Felírás a szamos-
újvári várban).

1659-ben Bánffy György a kapitány.

1745-ben Krebiz György a vár parancsnoka. (L. Szongott
„Genealogia“ 142 lap „Pászákász“ alatt.)

1773-ban „a fiscalis kastélynak commandánsa
volt mélt. Elchard Jakab ur.“ (Vár. lev.*)

Szongott Kristóf.

B) SZAKASZ.

A szamosújvári vár leírása.

A szamosújvári várról, legalább ezen a néven, csakis a Martinuzzi idejétől kezdve emlékeznek meg a történetírók és úgy írnak róla, mintha egészen a bíbornok alkotása volna.

*) A fegyintézet igazgatóiról „A fegyintézet multja“ című
C) SZAKASZ szől.

Dobó István.

Tudomásom szerint egyedül Kövári László sejteti az ellenkezőt, mondván, hogy: „E várat a Zápolya-ház kincstárnoka, Martinuzzi György bíbornok, mint hiszik, egy itt talált régebbi vár fölébe, Bálványosvár romjaiból kezdé építtetni.“ *)

A XVI-ik század közepétől a multba visszavezető nyomokat, a történetírók — úgy látszik — elvesztették. A századok pora belepte, az idők vihara betemette azokat.

De nemcsak a betük őrzik meg az idők nyomdokát. Milyen érthetően, világosan, minden írott betűnél mennyivel ékeesebben beszél az emberi kéz formálta kö! És milyen könnyű ezt megérteni. Hiszen nemzetközi nyelven szól hozzánk!

A szamosújvári vár kövei nyilván hirdetik, hogy bizony legalább hat ivadék tapodta itt egymás nyomát, mielőtt a hatalmas bíbornok kíséretével bevonult ide.

Kétségtelen ugyanis, hogy a vár egy része a XIV-ik században vette föl jelenlegi alakját. Az építési stíl tanúsítja ezt. Ezen állításnak hitelességét nem kisebb tekintély, mint Alpár Ignác műépítész igazolja.

Jelesen az úgynevezett Martinuzzi-féle épületnek jelenleg kenyérsütésre használt földszinti boltozatos terme, — a mely lovagterem vagy díszterem lehetett, — valamint az ugyanezen épületben levő római kath. kápolnának a karzat alatt levő része, a korai gót stíl kétségtelen jellegét viseli köből faragott csúcsíves gerincein.

Ilyen izlésben csak a XIV. században építkeztek nálunk.

A Martinuzzi építkezése pedig — a várban most is meglevő három rendbeli fölirat tanúsítása szerint, — az 1540—42-ik években, tehát kétszáz évvel később történt.

Azt, hogy a „Martinuzzi-épület“ többi részét mikor alakították át, nem lehet megállapítani. De tekintve a keleti oldalának külsejét, főleg pinczéjének alakját és pinczeablakainak elhelyezését, valamint a földélezet azon részének, mely a kapú fölött terül el, alacsony voltát, határozottan merem állítani, hogy ezen épület eredetileg téglány-alakú volt.

---

*) Erdély építészeti emlékei. Irta Kövári László. II. kiadás. Kolozsvárt 1866. Stein János kiadása. Lásd a 161 lapot.

Ennél fogva a szóban levő épülethez a kapúzatot (Portal), a fölötte levő két szobával együtt, valamint a római kath. kápolna apsisát, vagyis azon ötszögű kiugrást, melyben az oltár áll — később ragasztották hozzá.

A kapúzat a bíbornok idejéből való, a mint a fölötte levő címér és fölírat is bizonyítja; de valószínű, hogy a kápolna is abban az időben nyerte jelenlegi alakját, csak-hogy később további átalakítást „szenvedett.“ Jelenleg ugyanis minden határozott styl nélkül szükölködik. Ablakai renaissance-izlésűek, boltozatán barok stylű diszitmények láthatók. Utóbbiak 1760-ból valók, az oltár 1780-ban készült.

Nézzünk most körül az u. n. Rákoczy-épületben. A második emeleten levő négy szoba régi alakjában van még jelenleg is.

Ezek közül, a följárattól számított és fegyencz-iskolának használt három első szoba boltozatának gyámkövei kőből vannak faragva; de a gerinczek és az u. n. „zárókövek,“ melyekben a gerinczek összefutnak, már csak vakolatból készültek.

Ezekről a boltozatokról Alpár Ignác műépítész úgy nyilatkozott, hogy a XVI-ik század elején gót izlésben, de már a renaissance hatása alatt épültek.

A gerinczek és zárókövek ugyanis a tiszta gót styl idejében, szerkezeti összefüggésben állottak a boltozattal, melynek föntartása volt a hivatásuk, s ezért mindig kőből faragták őket. — Míg a renaissance-izlés korában elvesztvén már jelentőségüket, pusztán külső, ornamentális szerep jutott nekik s ezért csak vakolatból készültek.

Ennélfogva az u. n. Martinuzzi-épület nem a bíbornok idejében épült, ő azon csak némi átalakításokat végeztetett: kibővítette azt, míg az u. n. Rákoczy-épület második emeletének építése nagyon közel esik az ő korához.

Közel esik mondom, mert nem hiszem, hogy beleessék abba. — A mit ő építtetett — a mint a portáléből láttuk és a már lerombolt keleti oldalon fönnállott két bástyánál látni fogjuk, — azt ő fölírattal, vagy az általa combinált érdekes címérrel jelölte meg. Az ő építkezése külön-

ben is az 1540—42-ik évekre, tehát a XVI-ik század derekára és nem az elejére esik.

Eddig a Rákoczy-épület második emeletének csak három szobájáról beszéltünk, holott négy szoba van ottan. Erről a negyedikről, mely ez emeletnek végső, délre eső szobája, csak annyi megjegyezni valónk van, hogy köríves boltozata a többi szoba boltozatánál később épült, magyaros diszitással (vakolatból alakított tulipánokkal) határozott styl nélkül,

A Rákoczy-épület első emeletének, helyesebben félmeletének vagy mezzaninjának boltozata újabbkori átalakítás. Az átalakítás aligha történt előbb a mult század végénél. Földszintje azonban, hatalmas köríves boltozatával, lehet olyan régi, mint a Martinuzzi-épület lovagterme.

A „Rákoczy-épület“ elnevezés tehát még kevésbbé indokolt, mint a másik épületnek a bíbornok nevéről való elkeresztelése. A Rákóczyak azt készen találták. Egyébiránt ezen elnevezés innen keletkezhetett: egy latin feliratos kö van azon épület délre néző második emeleti ablaka alá a falba beillesztve, melynek magyar fordítása a következő: „Erdély főséges fejedelmének, Rákóczy Györgynek, a mi legkegyelmesebb urunknak uralkodása alatt 1653-ban, maros-szentimrei Fábián István felügyelő idejében.“

E felirat nem fejezi ki azt, hogy mire vonatkozik, új építkezésre, átalakításra vagy talán javításra? Valószínű, hogy más helyen volt befalazva.

A fegyintézeti róm. kath. kápolna oltárképének alsó részén van a vár nyugoti oldalának a képe is 1769-ből. (Festette Peller József, a ki valami vándor-festő lehetett; mert az erdélyi részekben szakértői állítás szerint, — más helyt is látható olyan szent-kép, mely az ő ecsetére vall). Egy tekintet erre a képre és a néző meggyőződik arról, hogy a kép közepén levő négy ablakos épület, a lövő részekkel ellátott falnál újabb alkotás. Mintha valami madár szállott volna a falra, úgy ül az ott rajta.

Ez a négyablakos épület a Rákóczy-épület második emelete, a melyet főnebb tárgyaltuk s a mely a XVI-ik század elején épült. Nyilván való, hogy a fal régibb, mint a rajta levő épület.

A Rákóczy-épületről még csak annyi mondani valónk van — két magas, renaissance diszítésű, érdekes kőművének megemlítése után — hogy ezen épület helyén eredetileg egy földszintes ház lehetett. Arra építették aztán reá utólagosan a két emeletet.

Most térjünk vissza a képhez, melynek közepét — az előtérben — a Rákóczy-épület foglalja el. A képen bal felől, a szélén látható bástya s az attól jobbra vonuló rövid fal I. vagy II. Rákóczy György alkotása ¹⁾. Ez már nem létezik. A forradalom után — az ötvenes években bontották le. 1844-ben már mint „romban levő bástya“ úgy szerepel az akkor készült térképen.

Az ettől jobbra eső — második — bástyának csak a sarka van meg. A többi részét 1874-ben bontották le, mikor helyére építették a zárka-épületet, mely a Rákóczy-féle épületig terjed. Ez a csak részben meglevő bástya is a XVI-ik század elején nyerhette a képen látható alakját, mikor azt a bástyát alakították át, mely a kép jobb oldalán van.

Erre a szélső bástyára, az emeletes őrház helyére építették rá 1859-ben az igazgatói lakot.

A kép közepén, a háttérben a Martinuzzi-épület látszik, ²⁾ a Rákóczy-épület mögött.

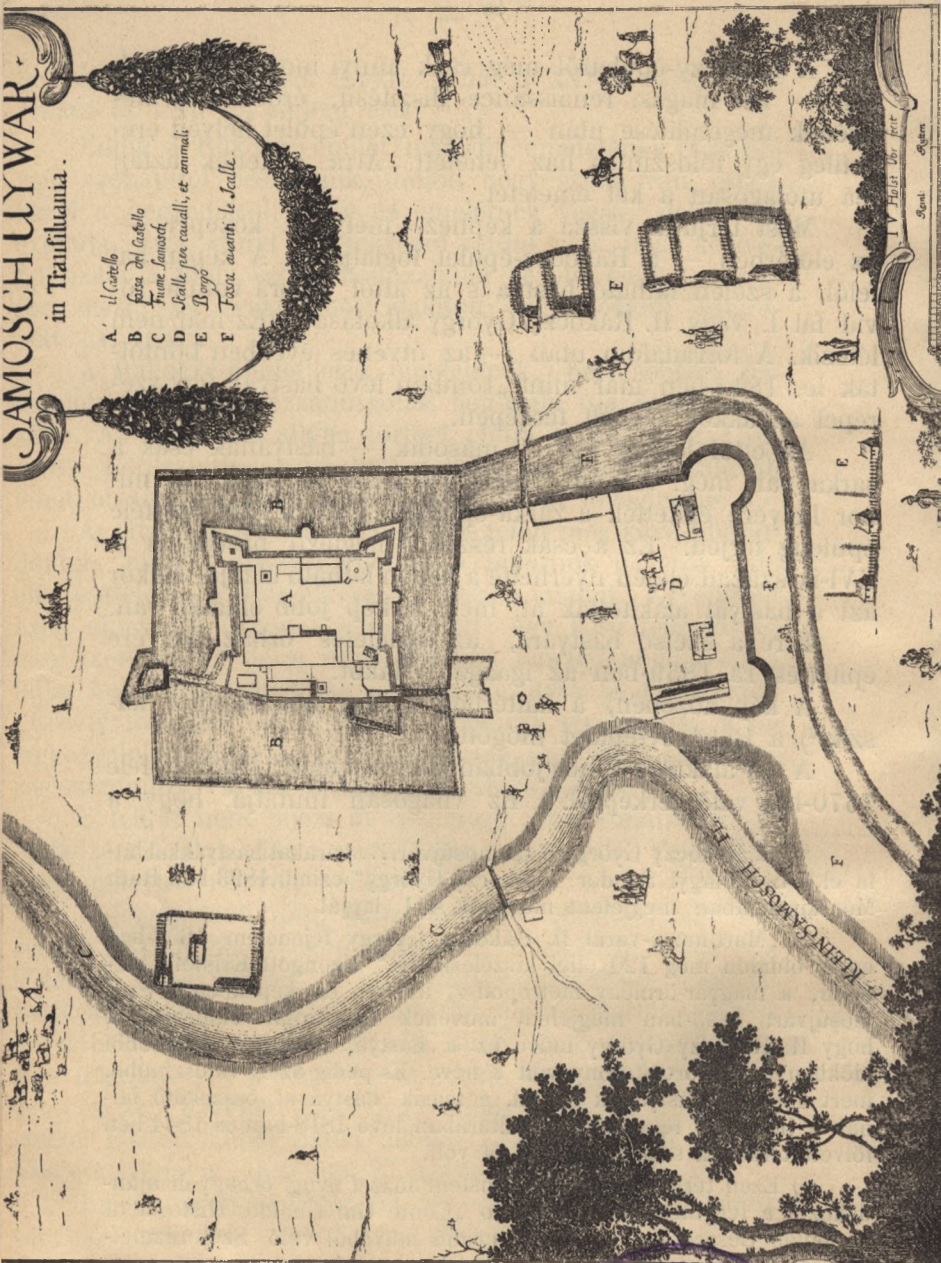
A vár alakulását még jobban ki lehet venni a Priorato-féle 1670-ből való térképről. ³⁾ Ez világosan mutatja, hogy a

---

¹⁾ „I. Rákóczy György a szamosújvári... várakat bástyákkal látta el.“ L. Szilágyi Sándor „Rákóczy György“ című 1893-ban Ráth Mór kiadásában megjelent művének 411. lapját.

²⁾ „Martinuzzi-várát II. Rákóczy György fejedelem 1652-ben egyik oldalon még 120 öllel kiszélesítette.“ Szongott Kristóf „Sz.-újvár, a magyar-örmény metropolisz, írásban és képekben“. Szamosújvárt 1893-ban megjelent művének 15. lapját. Valószínűbb, hogy II. Rákóczy György műve ez a bástya, melynek a későbbi időkben puskaporos-torony volt a neve. És pedig azért valószínűbb, mert ennek a bástyának és azt, a másik bástyával összekötő falnak a hossza a fegyintézet levéltárában lévő 1818-ban és 1844-ben fölvevett térképek szerint 24—27 öl volt.

³⁾ Ezen térkép eredetijét Ornstein József nyug. őrnagy úr ajándékozta a fegyintézetnek. Priorato „Conte Gal Gualdo, Historia di Leopoldo Cesare Vienna 1670“ című művéből való. Szép rézmetset, Holst ezredes műve. A rajta olvasható jegyzés szerint, mértéke a rajnai rute (vessző). Egy rajnai vessző = 3,8 méter.

Priorato-féle térkép.

vár legrégibb erősített része a nyugati oldal, mely a nézőtől balkézre esik. És ez természetes. Ezen az oldalon közel vannak a hegyek, ott van az erdő; a hegy alatt vonult az út. A Szamos-hídja a várral szemben volt. Innen lehetett meglepetéstől tartani; ezt a vonalat kellett jól megvédeni. A keleti oldal felől síkság terül el. Onnan kevésbé fenyegette veszély a várat. Annak nagyobb mérvű megerősítésére csak később gondoltak a Martinuzzi idejében.

Vegyük most szemügyre a Priorato-féle alaprajzot.

Először is szembeötlik a rajzon az, hogy a vár körül mindenütt szabad tér volt. (A mostani Kandia nevű városrész nem létezett). Ez a védelem érdekében nem is lehetett másképp, s éppen ezért köfal sem emelkedett az árok külső szélén. A vár déli oldalán ma meglevő épületek u. m. a fegyintézeti lelkészi lak, a mészárszék, őrpáncsnoki lak stb. mind újabbkoriak: a szabadságharcz után épültek; úgy szintén az ezekkel párhuzamos irodák és várdaház — az igazgatósági iroda kivételével, mely 1841-ből való és eredetileg korcsma volt.

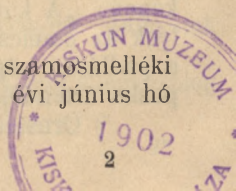
A jelenlegi külső kapú és a külső őrtanya között levő téren — mely most a külső udvart képezi — egy földbástya volt, a bejáró híd védelmére.

A földbástyától az árkon keresztül a várba egy gyalogjáró vezetett, mely a tulajdonképeni bejáró híddal szögletet képezett. Ennek — Ornstein József nyug. őrnagy úr szerint — az volt a rendeltetése, hogy ezen, a földbástya védelmére, gyalogság vonulhasson ki és esetleg gyorsan menekülhessen be a nélkül, hogy a fölvonó hídat le kelljen eresztetni.

Ennek a gyalogjárónak nyoma sincs ma.

A vár árkára épített bejáró hídnak egy része fölvonható volt.¹⁾ Egészen nem lehetett fölvonható, hosszúságánál fogva.

¹⁾ Ornstein József nyug. őrnagy értekezése „A szamosmelléki várról.“ Megjelent az „Archaeologiai Értesítő“ 1896 évi június hó 15-iki számában, a 266-ik lapon.

A fölvonó hidat „emelcsőnek“ hívták régen.¹⁾

E hid a vár kapújához vezetett, melynek hossz-tengelye két helyt meg van törve, hogy a kívülről jövő lövegek a kapú — majdnem 4 meter vastagságú — falába ütközzenek és ne hatolhassanak a vár belsejébe.

A kapú fölött van a vár legnagyobb bástyája, a melyre 1859-ben az igazgatói lakot építették. Azelőtt egy-emeletes őrtorony volt ottan. Ennek a bástyának a kapútól bal-kézre eső része később épült, mint a kapútól a Rákoczy-épületig s onnan tovább vonuló és nagyrészből ma is meglevő várfal. A rajzon is jelezve van, mintha a vízbe lenne építve; a mi azt jelenti, hogy ott eredetileg árok volt s csak később építették bele a bástyát. Ennek a későbbi építkezésnek a XVI-ik század elején, Martinuzzi korát megelőzőleg kellett történnie.

Ezen állítást igazolja azon körülmény, miszerint a szóban levő bástya kiugró szöglete nem olyan hegyes, mint a Rákoczy-féleé, meg a keleti oldalon látható más két bástyáé. Azt pedig tudjuk, hogy a XVI-ik század elején alkalmaztak először szögletes bástyákat, az addig szokásban volt kerek-alakúak helyett és hogy a szögletes bástyák fokát később hegyesebbre építették. Ha Martinuzzi építette volna azt, akkor a fokán ott lenne címere, a mint hogy ott volt a keleti oldal mindkét bástyájának a fokán az a két nagy gonddal faragott Martinuzzi-féle címér, melyet szemtanúk állítása szerint, 1873-ban vettek le helyéről és falazták be a Martinuzzi-épület pinczebejárata mellé két felől, a hol most is láthatók. Sőt leginkább ezt a bástyát illette volna meg a címér-dísz, mivel ez volt a legtekintélyesebb, méreteinél és helyzeténél fogva, a mivel együtt járt fontossága is. A miért valamennyi között csak ez volt ellátva ágyúkkal is.²⁾

¹⁾ Így áll a Kádár József író, deési polg. iskolai tanár jegyzetei szerint, egy 1607-ben fölvelt inventarium szövegében, mely a szamosújvári várra vonatkozik. Szól pedig az inventarium eképen: „A külső kapun van egy hosszú láncz s két kötél, a melyek az emelcsőt huzzák föl. E kapu felett egy kemenczés ház van, a padlásán négy fogason 32 szakállos ágyúval.“ (Az ágyú alatt puska értendő).

²⁾ Ornstein József nyug. őrnagy hivatkozott értekezése.

Föltéve, hogy következtetésem nem helyes, akkor is csak néhány évdizedet hibáztam; mert a szóban levő bástyát legkésőbb a Martinuzzi-féle építkezések idejében építették.

Erről a főbástyáról még csak annyit jegyzünk meg, hogy építője nevét ismerjük. Északi oldalának sarkán ugyanis egy kőbe vésve ez olvasható:

JOANES LANDUS FUNDATOR
SERMITALUS.¹⁾

A kö helyzetéből, alakjából és a rajta levő föliratnak a kö alapjához, illetőleg a bástyaszöghöz való alkalmazkodásából bizton lehet következtetni arra, hogy az eredetileg már arra a helyre volt szánva.

Tisztában vagyunk tehát avval, hogy a vár keleti oldalán létezett két bástyát s az azokat összekötő — ma már szintén nem létező — várfalat is Martinuzzi kellett hogy építse.

A déli fal valószínűleg az ő műve. A falba beépített romladozó Szapolyai-czímer azt mutatja. (Hármas hegy fölött „növekedő“ bal felé fordult farkas. A címer mezejének jobb oldalán a holddal átellenben egy hat-ágú csillag.)²⁾ A címert tartó két nyájas arcú repülő angyal és a Martinuzzi-épület kapúzatán levő ugyancsak címertartó másik két angyalka föltétlenül egy azon kéz műve, tehát a két címer is.

Most megfelelhetünk arra a kérdésre, hogy a szamosújvári várban mit épített Martinuzzi?

Felelet: A róla elnevezett épület portáléját a fölötte levő két szobával és átalakította az ezen épülethez tartozó kápolnát. Ő építette a vár keleti oldalán létezett várfalat és a két bástyát, valamint valószínűleg a déli és az északi várfalat is. Ennélfogva méltán nevezhető Martinuzzi a vár újjá-építőjének.

Nem lesz talán érdektelen, ha az építkezéseket fölsoroljuk keletkezésük sorrendjében.

¹⁾ A „sermitalus“ nagy valószínűséggel sermone italus-nak olvasandó.

²⁾ Jobb és bal a nézőtől értendő. A heraldikusok ellenkezőleg veszik.

A XIV-ik században épült a Martinuzzi-épület, ugyanakkor vagy legkésőbb a XV-ik században a vár nyugati fala és a fal két végében levő bástya. A Rákóczy-épület földszintje építésének ideje is ekkorra tehető.

A XVI-ik század elején alakították át a nyugati oldal két végső pontján levő bástyát. Ekkor rakták rá a Rákóczy-épület földszintjére a két emeletet — föltéve, hogy Alpár Ignác jeles műépítészünk nem tévedett, mikor a második emeleten levő szobák boltozatának építési idejét megállapította. Pedig aligha nem tévedett. Gerecze Péter tanár határozattan állítja, hogy annak a három szobának a boltozata a Rákóczyak korára vall. A fogarasi várban is látható hasonló boltozat abból a korból. A Gerecze tanár állítása mellett szól a hagyomány is. Az épület neve ugyanis: Rákóczyház volt régen. Ma, Rákóczy-épületnek mondjuk. És mellette szól az épület déli бүtүjén, a felsőemeleti ablak fölött, a falba illesztve levő fölirat, a mely II. Rákóczy György idejéből, 1653-ból való.

A XVI-ik század derekán — Martinuzzi idejében — történtek a főnebb fölsorolt építkezések.

A XVII-ik század derekán, I. vagy II. Rákóczy György idejében épült a nyugati várfal nyujtványa az északi bástyával.

Arról, hogy ezen időtől kezdve a mult század végeig minő építkezés vagy átalakítás történt a várban, mit sem tudunk; mert a Priorato-féle alaprajzon A betűvel jelölt udvaron az északi, keleti és déli fal mellett látható épületeket 1857-ben, mikor a fegyintézet három emeletes főépületét építeni kezdték, mind lebontották. Följegyzés vagy rajz pedig abból az időből nem maradt.

Annyi bizonyos, hogy a rajzon meglevő s ennélfogva a XVII. század végén létezett és szóban levő épületek, mellék-épületek voltak. Az északi fal mellett levő épületet, mely akkor emeletes volt, később laktanyának használták. A XIX-ik század elején második emeletet raktak rá. A keleti fal mellett elterülő épületet a mult század végén tűzér-laktanyának hívták. Ez is emeletes volt. A déli fal mellett látható épület szintén emelettel birt, a mult század végén, mikor a várat bőrtönné alakították át.

A Rákóczy-féle északi bástyát az ötvenes években apránként hordták le. A bástyához kettős fal, melyek egymástól 4 meternyi távolságban terültek, vezetett; a nyugatra néző falt 1874-ben szedték le. A másik fal 1844-ben, mikor a Pataki József megyei mérnök által fölvetett térkép készült, már nem létezett. E térkép másolata megvan a fegyrintézet levéltárában.

A keleti oldal két bástyájának kiugró része, fokán a Martinuzzi címerral, 1873-ig fönnállott még, jóllehet nem eredeti magasságában. Ekkor levágták omladozó fokát, a czímert pedig kivették helyéről. 1883-ban bontották le egészen, hogy a főépülettel párhuzamos munkatermeknek helyet adjon.

A lerombolt épületekkel együtt megsemmisült az a gyászos emlékü két börtön is, a hol Báthory Boldizsárt és Kovácsóczy Farkast, Báthory Zsigmond fejedelem parancsára 1594. évi szeptember hó 11-én megfojtották.

Lássuk csak mit ír erre vonatkozólag Szádeczki Lajos „Kovácsóczy Farkas“ című művében:¹⁾

Kovácsóczy „szamosújvári fogságának szomorú napjait legtöbbnyire olvasással, írással és énekléssel töltötte.“ Apródja, Báthory Boldizsárral pedig neje is — vele volt. A Báthory nejét szeptember 11-én reggel küldték el „azon szín alatt, hogy Zsigmondnál törekedjék úráért“... „Midőn a hóhérok Boldizsárral végezve, hozzá belopóztak: Kovácsóczyt ágyában fekvé s mély álomba merülve találták — és úgy fojtották meg.“

Világos, tágas helyiség volt tehát a szerencsétlen két főúr börtöne, nem pedig olyan „földbe mélyedt“ sötét tömlöcz, a milyenről Kövári László tesz említést²⁾ ezen szavakkal: „Ravazdi (a várparancsnok) Báthory börtönébe lép, melyet a bemenetnél jobbra a földbe mélyedve most is mutatnak.“ Ugy látszik, hogy Kövárinak az igazgatói lak alatt levő — főkapún bemenve jobbkézre eső — három tömlöcz valamelyikét mutatták, mint a Báthory börtönét,

¹⁾ Megjelent Budapesten Ráth Mórnál 1891-ben. Lásd a 131—135 lapot.

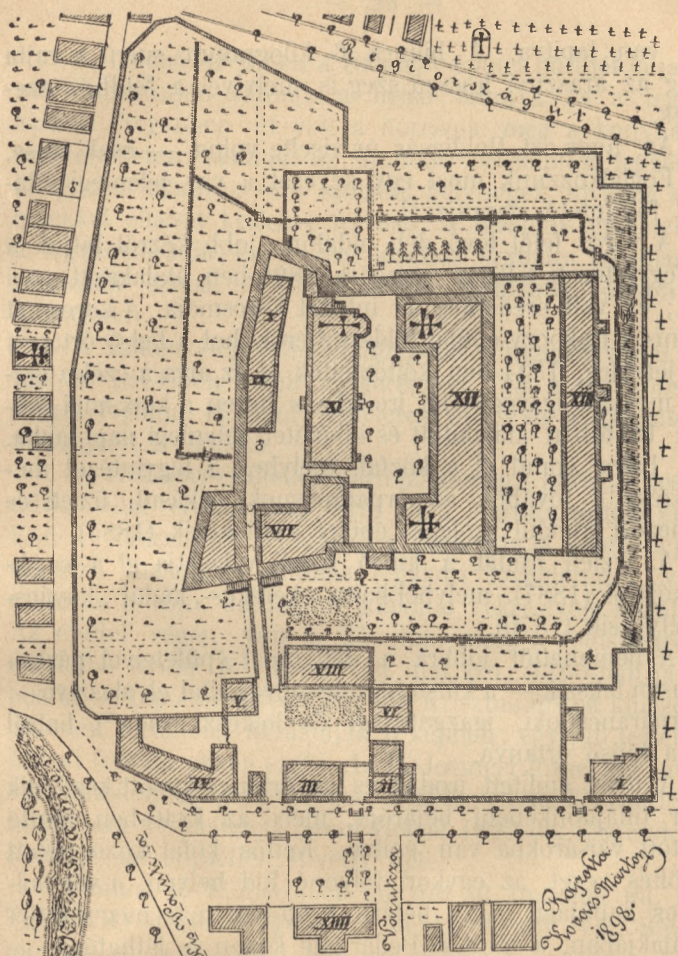
²⁾ L. idézett művének 166. lapját.

a melybe öt lépcső vezet le; ennek szélessége $1\frac{1}{2}$, hossza 3 illetőleg 5 meter. Ide alig hatol be némi világosság a tömött vasrácson keresztül. Itt ugyan nem lehet irni. A kit pedig ide csuktak be, annak bizony nem adtak gyertyát meg írószert! Különben is ezt a három tömlöczöt — az igazgatói lak pinczéjéhez csatolt negyedikkel együtt — a Priorato-féle térkép fölvétele óta, tehát az 1670-ik éven innen, a folyosóból alakították át.

Létezett még egy helyiség, melyről szintén az volt elhíresztelve, hogy a Báthory börtöne lett volna, a Martinuzzi-épület északi végében, a róm. kath. kápolna ajtaja alatt a földben. Ebbe csak a pinczéből lehetett bejutni. A szűk bejárat volt egyetlen nyílása az üregnek. Azon adták be az ételt is a rabnak. Napvilág ide sohasem hatolt be. A boltozatos üreg 2 meter hosszú, ugyanolyan magas és $1\frac{1}{2}$ meter széles volt. Elég tágas koporsónak! Mégis inkább koporsóval cserélte volna el a szegény élőhalott, kit ide zártak be. Hiszen le sem feküdhetett benne. Egy kövön kellett ülnie, mert a két lábán levő bilincset összekötő tenyérszíj hosszságú láncz az üreg fenekén levő kö-laphoz hozzá volt szegezve.

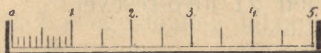
Igy írják le azok, kik gyakran látták ezt a börtönt, mielőtt megsemmisítették volna 1873-ban, midőn egy földalatti csatornát vezettek rajta keresztül. Bejárója azonban most is meg van, a római katolikus kápolna ajtajának küszöbe alatt, a pincze falában. A falban ugyanis arasznnyi szélességű kökeretben, egy 168 cm. magas és 68 cm. széles ajtó-üreg látszik, melynek küszöbe a pincze eredeti földszintjétől — sajátságos módon — fél méternyi magasságban van. Az ajtóüregben három kölépcső vezet föl a két méternyi vastagságú fal tulsó széléig, hol a földalatti börtön nyílása volt, melynek alsó rézsutos lapja most is látható. A nyílással, mely akkora volt, hogy egy ember beférjen rajta, — szemben volt a kö, hol a földhöz lánczolt rab ült, arcczal a nyílás felé fordulva.

Ebben a börtönben találtak egy lábbilincset, a mely most is megvan s a melyben — a mint mondják — benne volt a lábszárcsont is. Lehetséges; mert a bilincset képező vaspántot szeg tartja össze, s a szeg hegye szé-

I Lakószobor lak.	VIII Igazgatósági és szaporas-
II Konyha.	noni iroda.
III Kéti és konyhai iroda.	IX Rákócziépület. I Várkapu.
IV Szaporasnoki lak.	XI Martinyépület
V Konyha.	XII Töröképület
VI Lakószobor lak.	XIII Konyha.
VII Igazgatási lak.	XIV Töröképület
	XV Várkapu.

Méret: 1 centimeter = 20 meter.

lesre van lapitva. A bilincs 6 kilogramm súlyú s rajta csüng az arasznyi hosszú szeg is, melyvel a földhöz szegezték.

Az, hogy ezt Boldizsár úr viselte volna, — csak mese.

Foglalkozzunk most egy keveset a vár jelenlegi állapotát föltüntető alaprajzzal.

A város felől levő déli oldalon, jobb kézről látjuk a két fegyintézeti lelkész számára 1890-ben átalakított papi lakot; ez volt eredetileg az intézet korcsmája. A korcsmát ugyanis a Rákoczy-épület földszintjéről, hol a belső őrtanya van jelenleg, 1841-ben költöztették át az arra a célra épített, mostani igazgatósági irodába s innen a korcsmai czélokra 1866-ban átalakított és kibővített jelenlegi papi lakba. Ettől balra vonul el a közfal, melyhez a fegyintézet mézárszéke ¹⁾, továbbá az örparancsnoki lakásul, üzleti és élelmezési irodául szolgáló épület csatlakozik (1885).

Az üzleti irodát a külső kapú választja el a kapús házikójától (1887), melyből balra a kerekes-, kádár-, kovácsműhely esik (1870).

A bemenettől jobbra a déli oldal épületeivel párhuzamosan fekszik — a külső hármass-udvar által elválasztva — az örparancsnoki, igazgatósági és lelkészi iroda ²⁾, balról van a külső őrtanya.

A most említett irodák és az őrtanya között kezdődik a vár tulajdonképeni bejárója, mely az 1840-ben kertet alakított vár-árokba van építve. Kettős köfal közé rakott földtöltés vezet, az egykori fölvonó híd helyén, a vár boltozatos kapújáig. (Ez a bejáró 1769-ben már meg volt jelen alakjában, a mint a Peller-féle képen is látható).

A kapú fölött levő hatalmas bástya méreteiről fogalmat nyerünk, ha elképzeljük, hogy ezen terül el a 34 meter hosszú igazgatói lak függő kertjével és terrasse-aival, melyek egyike udvarul szolgál.

A kapútól balkézre esik a 3.70 meter vastagságú nyugati várfal az 1897-ik év őszén kibontott és megint láthatóvá lett 21 lövő-résével.

---

¹⁾ 1858-ban épült. A jelenben örparancsnoki irodának használt helyiségben volt azelőtt a mézárszék.

²⁾ A lelkészek irodája 1874-ben épült.

A belépő szemben a Rákóczy-épület büttujét látja. Ennek földszintjén vannak a belső őrtanya és a fegyelmi zárkák (régebben itt volt a korcsma meg a konyha). Az első emeletén vannak az újonnan beszállított fegyenczek ideiglenes elhelyezésére szolgáló helyiségek, továbbá a lövő résekkel ellátott keskeny folyosó. A második emeletén van a fegyencziskola és a régi levéltár számára újabban berendezett szoba. E négy szoba boltozatát főnebb már méltattuk.

A Rákóczy-épülethez csatlakozik a nyugati várfal mentén az 1874-ben emelt zárka-épület. Ez a régi mosóház helyét foglalja el, mely emeletes volt; ez a Priorato-féle alaprajzon is látható.

A Rákóczy-épülettel párhuzamosan, attól a keskeny udvar által elválasztva, terül el a Martinuzzi-féle épület. Ennek földszintjét nyugatról a fürdőház, a keleti bejárással bíró mosóház, sütőház (egykori lovagterem), gyapjúraktár s a róm. katolikus kápolna sekrestyéje foglalja el. Az épület végén van a kápolna, mely a földszintről az emeletbe nyulik föl. Erről volt már szó; 1760-ban javították ki. A kápolna falfestményei a Krisztus úrunk kinszenvedésének történetét ábrázolják 6 képben; egy rab festette. A karzat fölirata ekkép szól: „L. B. Josinczi József vár inspektorja tulajdon szorgalmatossága által festettette ki ezen ISTEN Imádására rendeltetett Szent Helyet 1822-dik Esztendőben. Festette szerencsétlen Rivetty Péter.

Fennirt jó Elöljárónkal edgyütt Itt Imádjuk mi, a mi TEREMTŐ urunkat uymint: Benkő Mihály Vár Strázsa-mestere és Deák Antal Vár Iró Deákja.“

A Martinuzzi-épület emeletét egészen a kórház és gyógyszerár céljaira használják. A följárás az emeletbe régen — a bíbornok idejében — a kapú mellett, nyugatról volt; később az ellenkező oldalon, még pedig egy külön lépcsőházból, az épület közepén; utóbb ugyanott, de a mai sütőház pitvarából. 1872-ben a nyugati oldalon alkalmaztak az épületbe lépcsőket s egyidejűleg lebontották a nyugati, csaknem 5 meter vastagságú falat s helyén egy széles folyósót húztak végig. Az emeleti szobákat azonban érintetlenül hagyták. Ennek a lebontott falnak vastag-

sága is a mellett bizonyít, hogy mikor a Martinuzzi-épület emelték, akkor a Rákóczy-épület — legalább jelen alakjában — nem létezett. Olyan magas és erős épület mögött, a milyen a Rákóczy-épület most, melynek nyugati fala 3 meter vastag, mi szükség lett volna, attól 7.30 meter távolságban, ilyen tömérdek falra?

Ebben a lebontott roppant vastagságú falban földalatti folyosó volt, mely összeköttetésben állott a déli és északi várfalban létezett folyosókkal. Szemtanúk állítják, a kik jártak bennök. Azt, hogy a déli várfalban folyosó húzódott végig, szavavevehető egyének erősítik. Az északi várfal, részben ma is meglevő, de befalazott folyosójában magam is voltam; 1898 tavaszán bontattam ki azt, hogy meggyőződjem létezéséről. Ez a magánzárkák északi sarkánál levő bástyából indul ki. Jelenleg csak addig tart, míg a görög keleti templom előtt kivezető csatorna átszeli.

A Martinuzzi-épület alatt egész hosszában pincze vanul végig. Fejedelmi pincze! Boltozata kőből faragott ivekre támaszkodik, melyeket tömör köpillérek tartanak. Ez egykor egyetlen óriási termet képezett, melynek hossza 46, szélessége $10\frac{1}{2}$ méternyi volt. Aligha pinczének használták, inkább raktárak voltak benne.

A Martinuzzi-féle épület északi végében, a kath. kápolna ajtajával szemben, a várfalban, — Muha Szaniszló nyug. fegyőr állítása szerint, egy vasajtó volt, a mely földalatti folyosóba, alagútba vezetett. Ő járt is benne egészen az északi közfalig. Embermagasságú volt. Iránya a bejáratától északkeletnek tartott. Akkor bontották le, mikor a három-emeletes főépület félig föl volt építve; tehát 1858-ban. Lebontották és építették a betegek séta-udvarának keleti fala mellett közvetlen a kertben, az említett fallal párhuzamosan vonuló boltozott csatornát. Ez a csatorna a földalatti folyosót harántosan metszette keresztül. A földalatti folyosó, vagy alagút Szamosújvár-Németibe vezetett.

Kovács Dani főfegyőr is hallott az alagútról. Ugy mondták, hogy az a várból kiérve — elágazott. Egyik ága Németibe, ki a hegyre-, a másik ága a Szamos alatt Széplakra vezetett.

Rácz Gyula birtokos, néhai atyjának, Rácz Péter várnagynak életrajzi adatait tartalmazó, Lukács Károly fegyintézeti róm. kath. lelkészhez intézett, 1896 decz. 13-án kelt igen érdekes levelében azt írja erre vonatkozólag, hogy: „Az apám beszélt egy alagútról is, mit a mappán látott; Németi felé ment, az ispotály alatt kezdődött. Nem érkezett azonban kinyittatni. Azt hiszem már késő is lenne, mert fenekestől az ispotály épületét is lebontották s mást építettek reá.“¹⁾

A kérdéses alagútról Nagy István szamosújvár-németii birtokos nejétől halottam először említést tenni; ez beszélt, hogy néhai atyjának Jeremiás Imrének a szölejében lett volna az alagút nyílása. Legalább úgy mesélték.

Ujonti kérdezősködésemmre nevezett úrhölgy és nővére azt mondták, hogy volt Németiben egy ember, ki azt állította, hogy a kérdéses szőlőben — még a törökvilágban — kincset rejtettek el.

Ez a katonaviselt ember ásatott is utána, de kincset nem talált. Az elbeszélő asszonyságok emlékeznek még arra, hogy a kiásott gödörben valami boltozott üreg látszott. Nagy faragott köveket vettek is ki onnan. A további ásatást azonban a tulajdonos betiltotta. Azután a gödört betöltötték, most csak helye látszik. Az asszonyságok is hallottak arról, hogy ott lett volna a várból kivezető alagút nyílása.

A helyszínén Hodoreán János fegyintézeti-görög kath. lelkész úrral magam is megfordultam. A szőlőhegy a Németi-határon, a Czoptelke felé vezető út mentén van; egy három oldalról bezárt s csakis délfelől nyitott völgy napos oldalának a felső részét foglalja el. A völgyet Bányaságnak nevezik. Az a kis mélyedés, melyről szó van, az igen szép fekvésű szőlő fölött látható. Magasabban esik, mint a Hétkeresztek hegye.²⁾ Levegő-vonalban 5 kilométernyire van Szamosújvártól.

¹⁾ Az ispotály a Priorato-féle térképen az északi várfal mellett látható épület második emeletén volt, azt a helyet most a főépület északi szárnya foglalja el, hol a görög keleti templom van.

²⁾ A vár magassága a tenger színe fölött 252 m., e hely magassága pedig 500 m.; tehát kerek számban 250 m. a különbség.

Egy Hirján Tódor nevű 70 évet meghaladó öreg ember vezetett minket föl a helyszínére és mutatta meg a kis gödröt, mely jelöli a helyet, a hol az ásatás történt. Egy meternyi mélységű lehet. Átmérője három meter sincs. Egy fiatal juharfa van bele ültetve.

Az öreg emlékezik a kincskeresőkre, de a boltozatra nem. A kérdéses időben 12—14 éves lehetett. Ő is halott az alagútról, a mely innen tovább vonult — némelyek szerint — Beszterczéig.

Szóval az alagútról sokat hallottunk, de megbízható adatra nem akadtunk. Muha fegyőr állítása aligha nem csalódáson alapszik. A falban vagy a bástyában levő földalatti folyosót téveszti ő össze az alagúttal.

Nem hiszem különben, hogy magas hegyre vittek volna föl alagútát; mert okát nem látom át, hogy miért tették volna? Azt értem, hogy az irányt Németi felé vették; mert a várhoz tartozott 74 község közül a legközelebb és az ellenségtől legkevésbé veszélyeztetett oldalon fekszik Németi. Az is lehetséges, hogy az alagút Szamosújvárt Bálványos-Váraljával kötötte össze s Németi irányában volt építve.

Egy más, valószínűbb versio azt tartja, hogy az alagút a szamosújvári és szentbenedeki vár között képezett összeköttetést.

En részemről megbízható adatok hiányában is jelentőséget tulajdonítok a köztudatban élő emlékezetnek. A vár árkában talán eredménnyel lehetne kutatni; de csakis nyár végén, mikor a föld árja mélyen van.

Térjünk most vissza az épületek leírásához.

A Martinuzziról elnevezett épülettel párhuzamosan emelkedik a három-emeletes főépület.

Ez már eredetileg börtönügyi czélokra volt tervezve. Építése három évig tartott; 1859 végén fejezték be. Két szárnyának földszintjét és első emeletét a görög keleti és görög katolikus templom foglalja el. 36 szoba van benne, melyeknek nagy része terem-számba megy. A földszín déli sarkában a protestáns templom és a harmadik emeleten az északi sarokban az izraeliták sinagógája van elhelyezve. A földszinten levő többi helyiség részben munkaterem,

részben raktár; amazok fölmenet a lépcsőtől balra, ezek jobbra esnek. A második emeleten is négy szoba munkaterem gyanánt használtatik, a többi 21 helyiség mind hálóterem.

A főépület külső három fala a régi várfal alapjára támaszkodik s ennél fogva az árokba van építve, hova lépcső vezet le.

A lépcsőn, a főépületből a fegyenczeknek a várárkában levő sétaudvarába lemenve, az 1885-ben épült földszintes munkatermeket látjuk szemben, melyeknek hossza a főépület hosszának felel meg, iránya pedig avval párhuzamos.

Említsük meg végül a várral átellenben, a város felől levő négy lakást magában foglaló tiszt lakot, mely szintén újabbkori alkotás; 1861-ben épült.

Nem tartozik tulajdonképen a vár épületeire vonatkozó leírásunk körébe, mégis megemlékezünk a vár nagyérdekű régiségéről: a róm. kath. kápolna egyik harangjáról, mely a rajta levő évszám tanúskodása szerint a XV-ik század végéről való. Kis méretű, magassága és átmérője nem több mint $\frac{1}{2}$ meter, kerülete 1.80 meter. Régente fa-alkotmányú tornyocskában volt elhelyezve. E kis torony a Martinuzzi-épület északi végében emelkedett ki a földéلبől. 1873 óta ugyanazon épület padlásán, a kápolna fölött csüng.

A háború pusztító eszközei tönkrementek, vagy túléltek magukat. Maradványaikra rátapad ugyan az emlékezet, mint moha a romokra és megszépíti, mint patina az antik bronzot. De csakis az események hozzájuk tapadó emléke kölcsönöz nekik érdeket. Míg a béke alkotásai örökbecsűek.

A békének, a szeretetnek hirdetője, a kis harang, közel egy fél ezred év után is hiven teljesíti földadatát: az élőket hívogatja, a holtakat elsiratja.

Fölrata: 1496. O REX GLORIA EVENI CUM PACE.

A várban létező föliratok és faragványok teljes gyűjteményét adjuk az alábbiakban, tekintve, hogy azokat eddig csak részben s olykor hibásan tették közzé.

A vár külső bejáratánál egy pár, kőből faragott dombozmű látható, a kapú oszlopába, két felől, ember-magas-

ságnyira befalazva. Az egymáshoz mindenben hasonló két faragvány czímert tartó két orosz lányt ábrázol. Az orosz lány profilban van kifaragva. (Egyik jobbra, másik balra; egymással szembe vannak fordulva.) Hátsó lábán ül, első lába a czimerre támaszkodik. Farka kigyózva nyulik föl oldala mellett. Szája tátva van. Magassága 67 cm.

Az ovál-alakú 40 cm. magas homorú czímer hármashegy fölött „növekedő“ farkast ábrázol. Fölötte oldalt félhold. A farkas fejét föltartja, nyelvét kiölti. (Szapolyai czímer.)

Kövári László¹⁾ azt írja e két czímerről, hogy a kapú feletti bástya emeletének két ablaka alatt voltak.

Az oroszlán vízszintes hátsó lábáról látszik, hogy valamire (pl. párkányra) támaszkodott. Most lebeg.

Menjünk be a külső kapún; azután az első udvaron és az árkon átvezető bejárón áthaladva álljunk meg az igazgatói lakkal szemben. Az alatta levő bástya oldalán, a kapú tetejével egy vonalban bal kéz felől a következő kőbe vésett föliratot pillantjuk meg:

FRATER GEORGIUS INFANS CROVACIAE EPISCOPVS VARADNSIS
ET TESAVRARIVS ETCONSILIARIVS REGIE MAIESTATIS MDXX.

Ettől tovább balra lenn, a kertet alakított árokban, megint csak a bástya falán, egy emléktáblába vésve ez áll:

Ferdinando I.

D. G. Aust. Imp. Apost. Rege Hung. H. N. V.

M. Principe Transilvaniae

et Siculor. Comite Tec.

Gloriose Regnante

Anno a nativitate Salvatoris

MDCCCXLIV

Fasces Transilvaniae tenent

Gubernator Regius

Josephus Teleki de Széék

Cancellarius aulae

Alexius Nopcsa de Felső-Szilvás

Episcopus Transilv.

Nicolaus Kovács de Csik-Tusnád

¹⁾ Erdély építészeti emlékei.

Supr. arm. Praefectus

Paulus L. B. Wernhardt. Gen. C. M. L.

Thesaurar. R. Emeritus	Consilarii A. Intimi
Adamus Com. Rhédei	Jos. B. Bruckenthal
Franc. B. Kemény S. S. Praes.	Emericus Com. Miko
Lad. C. Lázár Cancel. Pr.	Ludovicus Lészai
Ioan. Wachsmann C. N. Sax.	Michael Sala
Jos. Bedeus S. Cossar. Pr.	Wolfgangus Cserei
Lad. Gál Exact. Pr. Praes.	Otto com. Degenfeld
Referendarii aulici	Wolfgangus Földvári
Lazarus L. B. Apor	Ludovicus B. Josika
Ludovicus C. Gyulai	Joan. B. Bornemissza
Ioannes Somlyai	Ludovicus Szabo
Samuel L. B. Josika	Fr. Horváth Caus. R. Dir.
Emer. Szentgyörgyi	Magist. Protonotarii
Ioan. Andr. Conrad	Alexander Donáth
. . . Es Eszterházi	Alexius Gálfalvi
. . . piscopus . . .	iensis

Ugyancsak lenn a kertben, az igazgatói lak alatt levő bástya északi oldalán, $2\frac{1}{2}$ méter magasságban a sarkon egy 21 cm. magas és felül 99, alul 100. cm. széles kö-lapon olvasható :

IOANES LANDVS FVNDATOR
SERMITALVS

Ha a kapúhoz visszatérünk és avval szemben állunk, jobb kéz felől a kapú nyílásának felső részével egy vonal-ban, a bástya falában, egy — Kövári László kifejezésével élve — „fölmászó helyzetben“ levő oroszlánt látunk köből kifaragva. Alatta köbe vésve fölirat van, melynek szövege a következő:

PAVLVS BANK VNGA
RVS DE COMITATV
BACIENSIS PROCVRAN
TE HOC OPVS CEPTV
ET PERFECTVM 1540.

Ez a föliratos kö a fölötte levő oroszlánnal — azt hisszük — eredetileg nem e helynek volt szánva.

Ettől jobbkézre lenn a kertben a bástya falában megint egy emléktáblát találunk, a melyen ez áll:

Piis Manibus
praefectorum provincialium
arcis novae ad Samusium
Andrae L. B. de Seeberg
Ladislai Pekri de Pekrovina
Josephi Mariaffi de Maxa
Josephi Josinczi L. B. d. N. Várad
lubenter posuit gratus successor
Petrus Rác de Galgo
MDCCCXLII

His avita vediviva constitutione
anus MDCCCLXVI secutus
Paulus Czobel de Raioghfalva¹⁾

Cuius in locum primus per excelsum regium hungaricum
ministerium justitiae denominatus praefectus Joannes Boér
de nagy Berivoi²⁾ successit ad MDCCCLXVIII

Altera vice secutus est Paulus Czobel anno MDCCCLXXVII
ejusque in locum denominatus est anno MDCCCLXXXVI
Ignatius Perndl gratus praefectus

Ugyancsak lenn az igazgatói kertben a most leirt föl-
irattól jobbkézre tovább, a bástya mellett, a déli várfalban
egy fülkébe a Ferencz császár mellszobra van behelyezve,
melynek talapzatán ez olvasható:

Memoria
Francisci Primi
Imperatoris Aug.
arcem hanc
XV Kalend. Sept.
MDCCCXVII
lustrantis
pereni pietatis
hoc monimento
aetati venturae
dicata
MDCCCXLII

¹⁾ Hibás. Baloghfalva helyett vésték.

²⁾ Ez is hibás. Helyesen: Nagy-Berivó.

Ha ezt a szobrot elhagyjuk és a déli várfal mellett a kertben, a balkézre eső várfalban, a virágház fölött 6 méter magasan látható, fennebb leírt Szapolyai-czímer alatt egészen a munkatermek végeig tovább haladunk, azután ezen épületnek hátat fordítunk: akkor az árok ellenkező oldalán a falhoz épített és északra néző fülkében V. Ferdinánd király mellszobrát pillantjuk meg. A szobor talapzatába vésvé a következő fölirat látható:

Ferdinando V.

Rege apost. regnante
fossam orientalem
australem et borealem
arcis novae Samusianae
palude foetidissima
sordibus et arundine
regionem natura sanam

Rakóczy-épület.

aëre putri memphitico
late inquinantibus
a saeculis scatentem
assiduo trimo labore
per captivos provinciales
ad operas publicas damnatos
insuntis CLXXXM operis
siccando et excolendo

regi optimo patriaeq:
fidum probat obsequium
Petrus Ratz de Galgo
gratia regis praefectus
annis ab arce condita
trecentis.

Térjünk most vissza a kapúhoz, melyen bemenve a Rákóczy-épület bütőjét látjuk magunk előtt. Ezen a második emelet ablaka alatt fölírat látható, mely így hangzik:

REGNANTE·ILLSSO·AC·CELLSSO
TRANNE·PRINPE·GEORGIO·RA
KOCI·D·DNO·NOBIS·CLEMENISSO
ANO·1653·PRO·TEMPORE·PROVIS·STEPH
ANI·FABIAN·DE·MAROS-S·IMREH

A Rákóczy- és Martinuzzi-épület között levő udvaron, a hol a most közölt fölíratot láttuk, jobbra fordulva a Martinuzzi-épület portáléjával leszünk szemben. Olvassuk hát el, mi van a portálé fölébe írva:

DOMINVS ADIVTOR ET PROTECTOR MEVS·QVEM·
TIMEBO.

A kapú mellett balkézre eső ajtó fölébe, mely egykor lépcsőkön át az emeletbe vezetett, dombormívű faragvány van belehelyezve. Két álló angyalt ábrázol, kik koszorút tartanak, mely püspöki süveg alatt levő czímert vesz körül. A czímer a Martinuzzié. Teljesen megfelel annak a kettőnek, mely a keleti várfal két bástyájának fokán volt s a melyet alább tűzetesen le fogunk írni.¹⁾

A czímer alatt kőbe vésve ez áll:

QVESIVIT PRESVL VIRTUTE GEORGIVS AMPLA.
HEC ARMA ET TITVLOS NATVS DE STIRPE CROATA.
HIC VNICORNO VT CORVVM PREBERE ALIMENTA
CERNIS·SIC FIDE ET CVRIS VIGILANTIBVS APTVS
ASSIDVE REGI STVDVIT SERVIRE IOANNI·ET
POSVIT IMPENSIS LONGEVE HEC PREMIA FAME.
MDXLII

¹⁾ Erről a czímerről („Archaeologiai Értesítő“ XVI kötetében az 1896. 325—328 lap) Schön timer Gyula tollából igen érdekes illusztrált cikk jelent meg.

Ugyan ebben az udvarban hátul, a Martinuzzi-épület végében levő támfal déli oldalába 3.20 m. magasságban befalazott 50 cmt. magas és 95 cm. széles kölapon egy hosszú ruhás angyal dombor-faragású képe látható s ettől balra 15 évszám-töredék olvasható. Töredék az egész kölap. Felénél jóval több hiányzik belőle. Az angyaltól jobbra czímer lehetett s a mellett jobb felől másik angyal. A fölött volt az évszám többi része.

Ez a faragvány máshonnan került ide. Különben a Martinuzzi idejében készült. A kis angyal derült arcán a családi hasonlatosság rögtön felismerhető. Fel-tűnően emlékeztet a portalé czímerén álló és a Szapolyai-czímeren lebe-gő angyalokra.

Szapolyai-czímer.

Csaknem átellenben evvel a faragvánnyal a zárka-épületen a követ-kező szövegű fölírat olvasható :

„Az ezen helyen állott régi mosó- és sütőház helyébe alapjából ujonnan építtetett 1874 évben, nagyberivói Boér János igazgatása, Heigel József kir. mérnök művezetése és kolozsvári ifj. Molnár Ferencz közvetlen vezetése alatt.“

A Martinuzzi-épület kapuján átmelve, a nevezett épület és a háromemeletes főépület között elterülő udvarra jutunk. Itt látható a Martinuzzi nevét viselő épület nyugati oldalának közepén egy 5.80 meternyi hosszú és 4.14 m. szélességű kiugrás (rizalit), a melyen két oldalról az épület földszintjére lépcső vezet.

A kiugrás födetlen, kövel burkolt terrasse-ot képez. Ez alatt van a pincze-bejáró. A pincze-bejárótól jobbra és balra a sarkon van a bástyafokról levett és többször említett két czímer; a bejárás fölött pedig egy fölírat látható. Szövege ez :

REST: HOC POMER: FELIC: REG
SEREN: PRIN: DO: GABRIELE II D

CPT: PRH. DET. SC. CAPIGIO: CIERO
FI PROVI IO. ZOLIOMI: CASTEL STEP
VAMOS ET FRAN BORZASI EXISIEN ¹⁾
ANNM MDCXIX.

Érdemes lesz kissé tüzetesebben foglalkoznunk a képünkön látható Martinuzzi-czímerrel, mely — a mint főnebb említettük — hasonmásával együtt, a rizalit két sarkában van 1873 óta befalazva.

Martinuzzi-czímer.

A czímert közepén egy vízszintes vonal választja ketté. A felső mezőben — a nézőtől — jobb kézről balra egy holló repül, szájában czipó, melyből egy czikk ki van vágva. Alatta az alsó mezőben a jobb kéz felől való sarokból egyszarvú emelkedik ki, heraldikai műnyelven szolva „növekedik.” Ez szintén balra tart. A holló az egyszarvút táplálja. ²⁾

E czímert a bíbornok állította össze. A holló a Pálosbarátok czímere, a kiknek rendjéhez ő is tartozott, az egyszarvú pedig az Utyesenics családé. — Az Utyesenics vagy Utyesenovics nevű tekintélyes horvátországi nemes családból származott ugyanis a bíbornok. Anyja Martinuzzi leány volt. Ennek vette föl nevét. Különben néha a hollót egy magára is használta pecsétül. ³⁾

A mária-nosztrai plebánia-templomban, a szentélyből a sekrestyébe vezető ajtó fölött ma is látható a Pálosok köből faragott czímere. Hármass hegy fölött a néző jobbjától balfelé repülő madarat ábrázol. A madár szájában kettős czipó. A czímer fölött korona.

¹⁾ Existen helyett hibásan írva.

²⁾ A Martinuzzi-épület kapuzatán levő latin szövegű fölirat magyarázata szerint.

³⁾ Lásd Siebmacher-Csergheő: „Vappenbuch des Ungarischen Adels“ 405 lapján.

A Martinuzzi-épület rizalitja, — a mint már említettük — most 4.14 meternyire ugrik ki a falból; régen — a várnak börtönné átalakítása alkalmából s ennél fogva 1786-ban fölvelt térkép szerint — 7.56 meternyi volt annak a kiugrása és emeletes lépcsőházat képezett. A pinczeajtó előtt 3 pilléren nyugvó árkádos boltozat alatt, nyílt pitvar létezett, a hova szekérrel is be lehetett hajtani. Innen van a régi és mostani méret között 3.42 meternyi különbözet. A rizalitnak ezt a részét lebontották, az emeletet és födelet pedig leszedték róla. Ez a lebontás és átalakítás 1844 után történt; a Pataki-féle térképen még a régi állapot látható.

A szóban levő lépcsőház régi alakja már a Priorató-térkép fölvétele idejében (1670-ben) megvolt. Annál valószínűbb tehát, hogy az 1619-ben készült fölirat eredeti helyét foglalja el jelenleg is.

A pincze-ajtóval átellenben, az udvar tulsó oldalán van a három emeletes főépület egyetlen bejárata, a melyen keresztül menve a lépcsőhöz érünk; ez a vár-árkában levő sétaudvarba vezet. Itt, ha visszafordulunk, a főépület keleti oldalán ezt a föliratot látjuk:

Erbaut als Landesstrafhaus

1857—1860

unter der Leitung des

Anton Brühl

k. k. Landes Strafhaus Verwalter u.

Friedrich Kauba

k. k. Ingenieur Assistenten.

A várban létező valamennyi fölirat és faragvány leírását bevégeztük. Most már szólnunk kell egy nem létező faragványról, illetőleg szoborról.

Kövári László ugyanis azt írja többször hivatkozott művében, hogy: „A belső udvarra belépve, balra az épület alatt¹⁾ fölkében ált eddig a Martinuzzi-mellszobra. Hosszukó fej, szegletes ábrázat, magas, redős homlok jellemzik; szemei nagyok és husszúkók, orra szabályos, szája nagy

---

¹⁾ Ugy kell lenni, hogy a Martinuzzi-épület alatt a kapúközben.

s hasonló az álla is; a fő jobb felé vigyáz parancsolólag; nyaka meztelen, alább palást fedé. E főt a vár 48 előtti parancsnoka Rácz Péter találta meg, a vár udvarán eszközölt ásatás alkalmával, ő helyezte volt ide. Az 1857—58-iki ujtáskor helyéről elmozdított.”

Ennek a mellszobornak nem birok nyomába jönni, jöllehet untalan kérdezősködöm utána. Pedig ha rátalálnék, könnyen meglehet, hogy megint egy illúsióval lennék sze-gényebb. A tudás ára rendesen az illúsió!

A csalodástól azért tartok, mert Rácz Gyula birtokos, fegyintézetünk egykori kiváló érdemű igazgatójának: Rácz Péternek fia, ki a vár multjára vonatkozó kérdéseimre nagy előzékenységgel adott fölvilágositást, — azt írja a szóban levő szoborról, hogy: „Az ispotály sarkán¹⁾ a temp-lom oltára hátulsó fele mellett egy faragott emberi kép volt. Ezt Martinuzzi-képének tartottuk, de aligha az volt; mert rossz homokköbe durván volt kifaragva.

Egy római katona lehetett, mely a vár fundamento-mába s épületeibe a régi római castrumból hozatott oda; — igaz, hogy e római katona képe bajusz- és szakálltalan volt s tán ez vezette félre az embereket, de Martinuzzi Gy. magyar Pálos-szerzetes lévén, okvetetlen bajuszt, sőt szakálat is viselt.”

Torma Károly is megemlékezik 1860-ban egy szobor-ról²⁾ ezen szavakkal: „Redős tógájú, szakállas férfiú mell-képe; a jelenleg országos fegyintézetnek használt szamos-újjvári vár Martinuzzi által épített részének falába beillesztve. — A közönség hibásan vélte e féldomborműben Martinuzzi arczképét láthatni, miután kétségtelen római mű.”

Kövári László és Rácz Gyula valószínűleg ugyanazon szakálltalan szoborról írnak.

A Torma Károly által említett szobor „szakállas férfiú mellképe.”

---

¹⁾ A jelenlegi gör. kel. templom helyét foglalta volt el az „is-potály“-nak nevezett épület.

²⁾ „Rómaiak nyoma Erdély északi részében“ czimú értekezésé-ben, mely az Erdélyi-Muzeum-egylet évkönyveinek II. kötetében jelent meg. (Lásd annak 32-ik lapját.)

Tehát, ha tévedés nem forog fönn, úgy két mellszobor volt a várban. Most egy sincs.

Hogy hova lett? senki sem tudja. Eltűnt nyomtalanul, mint annyi más emlék. Ez az emberi alkotásoknak sorsa!

Szamosújvárt 1898 április 24-én.

Vajna Károly.

3. Fejezet.

A szamosújvári kir. országos fegyintézet multja.¹⁾

Hazánk országos jellegű letartoztatási intézetei között a szamosújvári a legrégebb. Alapítása II. József császár korára esik vissza. Felállítását nem a külföldi példa, sem valamely politikai eszme idézte elő, hanem egy nem vélt eset. Ugyanis a régi időben a társadalom elesett szerencsétleneit, a kiket bíróilag szabadságvesztésre ítélték, a megyék tartották lefogva saját börtöneikben, melyek rendszerint nagyon gyatrák voltak. 1785-ben történt, hogy a háromszéki börtönből az ott letartoztatott rabok kitörtek s az őket botokkal őriző hajdúkat elkergetve, megszöktek. Közöttük sok veszedelmes jellemű egyén volt, a kik kerékbetörés helyett kegyelemből örökös börtönre voltak ítélve. Az országban, mely akkor még a Hora-lázadás izgalmai alatt állott, e megszökés híre nagy félelmet keltett. Ekkor, hogy a közbiztonságot és csendet némileg helyreállítsa, az erdélyi Gubernium azon jelentéses indítványát terjesztette Bécsbe, melyszerint a fejedelemségben levő gonosztevők vonassanak össze a megyei börtönökből egy erre kiszemelt katonai várba. II. József elfogadta a tervet és 1785 október 20-án kelt udvari rendeletével a szamosújvári katonai várat jelölte ki egy „tartományi (provinciális) börtön“ felállítására. Nagy nehézségek merültek fel a börtön szervezése körül; mert az erdélyi kormányzók katonai kezelés és igazgatás alá akarta azt vettetni. Az udvari haditanács azonban kikötötte, hogy csakis provinciális jelleggel

¹⁾ A fegyházi levéltári adatok alapján.

birjon és a felállított határőrvidékek gonosztevőit ne szállítsák abba. A császár ezen utóbbi értelemben döntött és 1786. márczius 27-én kiadott udvari rendeletével a börtönt véglegesen szervezte. Főbb intézkedései ezen rendeletnek:

1. hogy a börtön előljárósága (tiszti személyzete) 1 várnagy, 1 őr- vagy strázsamester, 1 takarító-szolga és 24 tartományi őrből álljon. Ezen utóbbiak a katonai szolgálatból kilépett félrokkant katonákból is vétethetnek fel;

2. hogy az életfogytig tartó börtönbüntetésre elítélt rabok naponta és fejenként 2 krt kenyérre, a többiek pedig azon felül még $1\frac{1}{2}$ krt kapjanak élelemre a provincia-cassájából.

A várban akkor még a kolozsvári Gyulai-féle (51) ezrednek egy helyőrsége állomásozott.

Miután az összes felszereléseivel és leltári vagyonával innen kivonult s csak a Martinuzzi-kápolnának két kis harangját és egy oltár-képét hagyta hátra, 1786. aug. 18-án és 19-én megejtetett a vár átadása a polgári hatóságok számára.

Ekközben kineveztetett az első polgári várnagy. Ennek ellenőrzése és Mraz tartományi mérnök vezetése mellett megkezdődtek és végbe vitettek az átalakítási munkálatok. A katonasági raktárok- (magazin) és istállókból 9 börtön-szobát (kaszamatát, Casematte) rendeztek be: hetet a férfi- és kettőt a nő-rabok számára. Felállítottak két szegyen-oszlopot (Schand-Säule), egyet a vár kapúja előtt, másikat a város piacán. Az év végére elkészülve, 1787 januárius 1-én megnyitattott a tartományi börtön.

A sohajok ezen országának azóta lefolyt életében három korszakot különböztetünk meg.

I. K O R S Z A K.

(1787—1849.)

A tartományi börtönnek, mely később fenytéki-háznak és fenytő-intézetnek is neveztetett, első és egyedüli tisztviselője az inspector vagy commandans volt, a kit közönségesen várnagynak hívtak. Ő nevezte ki a többi

szolgálattevő alkalmazottjait, örködött a vár biztonsága felett, gondoskodott a rabok élelmezése, ruházata és lakása felől, a közöttük felmerült panaszokat orvosolta, kezelte a vár pénztárát, a honnan kapták fizetéseiket az összes szolgálattevők 1840-ig, a midőn a városon a királyi pénztári hivatal (regius perceptoratus) felállítatott. — A várnagyot a király nevezte ki és a kir. főkörmányszék iktatta be hivatalába.

Első várnagy (Schloss-Verwalter) Báró Seeberg Gábor András (1786—1789), ki azonban alig 3 évi hivataloskodás után más magasabb rangú hivatalba lépett. Helyébe Pekri László (1789—1797) gubernialis tanácsos és királyfalvi nagybirtokos lépett. Az ő idejében az 1792-évi országgyűlés elismerte és alkotmányosan törvénybe czikkelyezte a börtön felállítását tartományi jelleggel. Sok kellemetlenségei voltak, részint a várban, az úgynevezett Rákóczi-házban székelő harminczad hivattal (adóhivatal), részint a rabok- és katonákkal. A kir. főkörmányszék vizsgálatot rendelt ellene, de ő „mintsem a hajdúkkal confrontálják“ minden hivatal-viseléstől „szimplicziter“ lemondott.

Utóda Maxai Máriaffi József (1797—1810) Kolozsvár városi főbíró és gyulatelki nagybirtokos. A harminczad hivattal megindult kellemetlenségek alatta még nagyobb hullámokat vertek és csak akkor csendesedtek le, midőn legfelsőbb parancsra a harminczad hivatal (oficium tricesimale) innen kiköltözött. A Cato-jellemű Máriaffi „sok kedvetlenségeiből rémitő fejfájásokat kapott, melyek miatt majdnem egészen megvakult.“ 1810-ben lemondott hivataláról és Kolozsvárra vonult vissza.

Utóda L. B. nagyváradai Josintzi József (1811—1837). B. Josintzi az erdélyi kir. főkörmányszéknél szolgált mint expediturae adjunctus (kiadó-segéd). Nehéz időket élt át, ilyen volt az 1817-ben országszerte dühöngő nagy éhség, majd azután kitört az ázsiai kolera, melyek ugyancsak próbára tették várnagyi ügyességét. 1817. szept. 15-én I. Ferencz császár és apostoli király látogatta meg a várat. Josintzi alatt nyílt meg a posztó-fabrika. Meghonosította a „templomi muzsikát“ a rabok között és annak föntartására alapító tőkét tett le. Majd 1819. márcz. 18-án a kir. fő-

kormányzók kezébe 1000 Rh. frt alapítványt tett le „in rationem duorum captivorum semet in respiscentiae et moralitatis principiis distinguendum.“

Hű szolgálatai és képessége tekintetéből 1821-ben „lovagrendet“ kapott. Alatta adta ki a kir. főkormányzók 1831. júl. 14-én az első „Instructiót“ arra nézve, hogy miként kormányoztassék a fegyház. A rabokkal atyailag bánt. „Becsés előttem — írja lemondási kérelmében — azon visszaemlékezés, hogy reám a szerencsétlenek soha sem haragudtanak, engemet nem átkozának; mert én a hivatalos kötelességet felebaráti szeretetté változtattam és a felebaráti szeretetből kötelességet alkottam.“ Majd rabsegélyző alapítványára czélozva mondja: letette ezen alapítványt, hogy „Valamennyi részben érezhessék eltávozásom után is ezen szerencsétlenek, hogy volt valaha nekik egy olyan előljárójuk, a ki róluk el nem felejtkezett és kevés részben is maga után emlékezetét hagyta.“ 1836. máj. 16—86 sz.

Hivataloskodása utolsó éveiben erős csuszajba esett. A miért is 1837-ben királyi tanácsosi czímmel nyugalomba vonult.

Eltávozásakor a város közönsége „osztály különbség“ nélkül a város végeig kísérte ki. Meghalt Budán 1849-ben.

Utódja galgói Rácz Péter (1837—1849). Azelőtt Bécsben szolgált, mint udvari cancellista. Az erélyes és széles látkörű Rácz mindjárt hivatalba lépte után csomó újítást vett tervbe. A várat kökerítéssel vonatta körül. A vár árkat kiszáríttatta és szép kertté alakította át úgy, hogy városi sétakert hiányában, az úri közönség ide jött üdülni. 1841. évi jún. 18-án 2211. sz. a. a kir. főkormányzók ezt írja Rácznak: „A vár árka úraságod fáradsága és szorgalma által közkölség nélkül úgy ki lévén szárazságra, hogy ottan a levegőt bűdösséggel megvesztegető mocsarak, mint azelőtt, többé nincsenek: e részben kitüntetett igyekezete- és iparáért, és az e tárgybeli hivatalos kötelessége teljesedésében bizonyított szorgalmáért a kir. főkormányzóknek megelégedése uraságodnak tudtára adatik.“ A rabok részére a kir. főkormányzók helybenhagyása mellett 1843-ban „Fenyítéki szabályokat“ dolgozott ki. Ő

honosította meg legfelsőbb parancsra a rendszeres rab-iparüzleteket. 1842. nov. 15-én a kir. főkormányshékhöz tett felterjesztésében jellemzőleg írja: „A gondviselésemre bizott országos börtön organisatiojára nézve nemcsak sok újítást hoztam javaslatba, melyeket a fges kir. főkormányshé és a fges Udvar is helyeselni méltóztatván, már exequáltam is, hanem annak felette még többek is vagynak fogalmamban, melyeknek előadhatására alkalmas időt és körülményeket lesek, — mindaddig, míg ezen országos börtön épen olyan lábra fog állíthatatni, mint a bécsi; mert azt akarom én, hogy a kettő között ne legyen semmi különbség, sőt ohajtanám, hogy a miénk tökéletességére felülmulja amazt, minthogy számtalanszor fájdalmasan kellett eltikkasztanom magamban azon való méltó boszankodáson, hogy némely bécsiek „Sibirien“-t és „Siebenbürgen“-t ugyanazon egy tartománynak állították lenni.“

A vár korcsmáját kivitte a várból és a sánczban új helyiséget építtetett annak számára. A korcsma miatt nagy pert viselt a kir. fiscussal, a melyből győztesen került ki. Az 1848—1849 mozgalmas időben nagy okossággal és pártatlan hazafisággal vezette a fenytő-intézet ügyeit. De ebbeli érdemeit a német kormány avval honorálta, hogy hivatalától 1849. deczember havában egyszerűen megfosztotta.

Hogy e keret teljes legyen, vegyük szemügyre a börtön-intézet belső életét is.

A börtön-intézet czélja a büntető törvénshé által előirt börtön-büntetések végrehajtása. Az ez időbeli ítéletek nemcsak a szabadságvesztést, hanem annak végrehajtási módját is megszabták. Elvük volt az elrettentés. A tárgyat egy pár szemelvény fogja megvilágítani.

Cseh Efraim gonosztevő ügyében, kit a háromszéki tábla és a kir. főkormányshé ítélete keréketörésre kárhoztatott, II. József császárnak 1787 márcz. 22-én 1138 sz. a. hozott legfelsőbb határozata ekképen szól:

„Ezen bűnösnek halálos büntetését ugyan elengedjük, de az azelőtt már kegyelem útján reá mért örökös börtönt oly formán tartjuk súlyosítandónak, hogy mindkét szemöldökére tüzes vassal megbélyegezve, Szamosújvárra

szállíttassék és ott élete tartamára föld alatti börtönbe zárva és lánczokkal lekötve, csak kenyeren és vizen élelmeztessek. Azonkívül minden három hónapban egyszer, t. i. országos vagy heti vásárok alkalmával, a nyakában egy táblával, melyre röviden büntetési jegyeztessenek fel, elrettentő példaként mások szemlélésére tétessék ki, és a mellett minden évben 50 bot-ütéssel bünhödjék.“

1803. október 9-én 3443. sz. a. Dán Siján ügyében hozott kir. főkörmányszéki határozat ekképen szól: „A mai naptól számlálendő két esztendei rabságra és 200 pálcza-ütések elszenvedésére ítéltetett, oly formán, hogy 50 ütéseket a szamosújvári várban leendő általkisértetése előtt a mostani raboskodása helyén (Déván), 150 ütéseket pedig a szamosújvári várban töltött fél esztendei raboskodása után országos vásárok alkalmatosságával angariatim 25-tivel szenvedjen el.“

1808. augusztus 21-én 35. sz. a. kelt várnagyi jelentés írja: „Ezen várban három classisra vagyron osztva az ide ítéltetett raboknak büntető-helyeik. Az első classis a legkönnyebb, a második classisban a terhesebb, a harmadik classisban a legterhesebb büntetés alá tétetik kiki. E mellett sententiájoknak értelme szerint angariatim fél-esztendőnként, vagy esztendőben egyszer annyi pálczaütéssel, a mennyi sententiájokban van, vagy benn a várban, vagy pedig künn a piacon vásárok alkalmatosságával verettetnek meg. Némelyeknek még a pálczákon kívül, hetenként bizonyos napokra csupán vizen és kenyeren böjt is ítéltetik, vagy hogy azokon a napokon böjtöljenek. Végre közönséges munkákra is szoríttatnak, a mint sententiájokban vagyron kitéve. Ezek itten a büntetések modálításai.“

Minden egyes rabot beszállítása után megvasaltak, és pedig mindkét alsó lábszárára lánczczal összekötött 2—3 font súlyú vasgyűrűt, kezeire vaspereczet vertek fel, mely a lábgyűrűvel volt összekötve. Ha szégyenoszlophoz való kikötésre is volt ítélve, még nyak- és kar-vasat (Hals- und Arm-Eisen) kapott. A vasalásért a várlakatosának 3 krt fizetett a rab. Ha a rab nemes származású volt, a vasalástól rendszerint, a testi fenyítéktől minden esetben megkímélték, de a kaszamátából nem engedték ki.

Mindegyik rab a sajátjából élelmezhetette magát; e végett bizonyos mennyiségű pénzt tarthatott magánál, a mivel a vár kintinjából, vagy a vár udvarán áruló kofánéktól magának ételt-italt vásárolhatott. Ha szegény volt, a „provinczia” terhére élelmezték, és pedig naponként és fejenként adtak egynek-egynek: $1\frac{1}{2}$ font kenyeret, minden héten $\frac{1}{4}$ font színhúst, a többi napokon egy kupa zsíros ételt hüvelyes veteményből. Péntek nap az összes rabállomány csak korpa-czibere levest kapott. A szegényebb sorsú rabok élelmük javítására alamizsnát gyűjthettek a városon, vagy pedig országos vásárok alkalmával, mikor egy rabot kötöttek ki lánczra az országút mellé egy nagy perselylyel. 1808-ban a kir. főkormánysház ezen szokást betiltotta és a könyöradománygyűjtést csak a vár belterületére szorította. 1839-ben a kir. főkormánysház elrendelte, hogy „azon rabokat, a kik saját költségükön tartják fenn magukat, a többiekkel egyforma élelemben részesítse.” De a várnagyok sohasem hajtották szigorúan keresztül ezen rendeletet és folytonosan szokásban volt a saját zsebére való étkezés.

A ruházatát is a rab tartozott magának megszerezni. A „provincia” csakis egy inget, egy gatyát és egy pár bocskort adott egy évre a szegényebb sorsúaknak. 1838. ápril. 4-én a várnagy jelenti: „Egyik-másik rab ruhátlan és mezitlábos s a kemény tél miatt nagyon gyenge és elszigorodott.” 1843. január 7-én kelt kir. főkormánysházi leiratban mondatik: „A vár vizsgálata alkalmával a múlt évben 120 foglyok a vizsgáló biztosok által csaknem meztelen állapotban találtattak.” A kaszmáták közül 3 nem volt fűtésre berendezett, tehát nem is fűtötték őket. A rabok pedig éjjelre lánczra fűzve egy közös fa-pricscsen aludtak és a provinciától kapott halina-pokróczczal takaródtak. A tehetősebb azonban tarthatott magának külön ágyneműt.

Az ítéletek szerint a rabok 50%-a közmunkával szigorított rabságra volt elítélve. 1840-ig az összes munkaképes rabok külső munkára kijárhattak. A munkabér $\frac{1}{3}$ része a rabé, $\frac{2}{3}$ része a kincstáré volt. Közmunkaképen a rabok kövezték ki 1802-ben a város utczeit, 1804-ben a

deési piacztól, 1805-től kezdve a kolozsvári utczákat. Mezei munkákra kijártak nemcsak a városra, hanem Széplakra, Szamosújvár-Németibe, Dengelegre, Iklódra. 1811-ben megkezdődött a gróf Eszterházi Jánosné szül. Bánffi Ágnes által felállított posztó-fabrika. Ezen fabrika 1823-ban megbukott, helyét a Halina-posztógyártás foglalta el a provincia-cassa terhére; ezt azóta szünet nélkül gyártják. A mester-rabok üzhették mesterségeiket. Rácz Péter idejében az iparüzletek virágzó lendületet nyertek, különösen 1840-től kezdve, a midőn királyi parancsra a rabok nem járhattak ki közmunkára, hanem bent a várban kellett foglalkozniok. 1848. január 1-től 1850 februárius haváig az összes rabipar szünetelt.

A beteg rabokat eleinte a belső-szolnokmegyei chyrurgus, majd a városi orvosok gyógykezelték. 1797-től már állandó chyrurgusa volt a várnak, a ki bent lakott az intézetben. 1817-ben fisicust is neveztek ki. Az egészségügyi viszonyok kezdettől fogva nagyon mostohák voltak a várban. 1787—1788 beszállítottak 151 rabot, ezek közül meghalt 72 rab, tehát a forgalmi szám 47 $\frac{1}{10}$. B. Josintzi 1815-ben az éjszaki cassarmalis-ház felett egy emeletet építtetett kórháznak s azt „a sajátjából ágyneműekkel látta el.“ 1831-ben kiütött a „görcs mirigynyavalja“ (Cholera) a várban. 1836-ban és 1848 október havában újra dühöngött sok áldozatot szedve. 1848. december 28. kelt orvosi jelentés, mely a kir. főkörmányszékhez terjesztetett fel, ezeket írja: „A vár foglyai ezen 1848. évben a városi polgároknál többet és gyakrabban betegeskedtek, a meny nyiben a várban állandó s több gerjesztő okok a különféle kórok kifejlődésére sohasem hiányzanak: egy kaszamatában 50-en is elzárva vagynak és így a levegő megromlásából eredendő betegségeknek ki vagynak téve; nem különben az angarialis verések, vasbilincsek hordozása felsőbb kegyelmes rendeletek következtében megtartandó böjtök, lelkiismeret furdalása, hazavágy, ruházatokban való fogyatkozási s más egyéb körülmények, hogy annyi meg annyi okokat szolgáltatnak a betegségekre, kiki általláthatja. Epecsorvás, minden harmad-negyed napi lázak, tüdőgyuladások, vérhas, hasmenés, vérköpés, szem-

gyuladások, orbáncz, köszvények, bőrkötegek, rüh, vízkór, sérvések, fitzomodások, görvélyek a vár foglyai közönséges nyavalyáihoz tartoznak és napirenden vagynak.“

A vallás-erkölcsi állapotokat bejáró lelkészek gondozták, és pedig a helybeli francziskanus atyák, a gör. kath. parochus, a szamosújvár-németi ev. ref. lelkész és a széki gör. kel. lelkész. A bejáró lelkészeket „vár káplányjoknak“ hívták. 1821. november 22. a kir. főkormánysház rendelete a várnagyhoz ekképen szól: „Hogy az ottani különböző vallású foglyok, saját vallásuk és a keresztény erkölcsstan elveiben nagyobb eredménnyel taníttathassanak, jónak látta ezen kir. főkormánysház az ide fogott, Erkölcsti keresztény oktatások, különösen a fenytő házakban raboskodóknak remélhető megjobbításukra' czimű könyvből két példányt leküldeni, oly meghagyással, hogy az illető lelkészek közvetítése mellett az ottani rabokat vasár- és ünnepnap, valamint böjtnapokon azok szerint tanítani és oktatni törekedjék, szoroson felvigyázva ezen rendelkezetnek egész terjedelmében való szoros betartására.“

Összegezve a fentebbieket azt találjuk, hogy az 1848 előtti börtön-intézmény rendszerében, az erkölcsi javítás eszméje másodrangú szerepet játszott. Megvoltak a lelkészek, kik vallásosságot és erkölcsöt tanítottak, de az evvel karöltve járó tényezőt, az iskolázást, a jóra való szoktatást nem ismerték. S ezen szervezésében a fenytőház nem volt egyéb, mint bűnös emberek büntanyája, nyomorultak nyomorult háza. Mint a szű a fába, úgy ette bele magát a fegyelmetlenség és kihágás a rab-életbe. S e szellemet egyik rab örökölte a másiktól és a még romlatlan kedély is megromlott közöttük. Volt itt bent a várban koresma, volt rab-asszony; és habár elkülönítve tartattak a férfiak az asszonyoktól, a nagyobbára tétlen és együttes élet sok rosszra ingerelte őket. S a biztonság és nyugalom fentartására pedig csak csekély számú őrség.

De beszéljenek az adatok!

1797. évben egy rabasszony, hogy szégyenét eltakarja, a fiát a pervétába ölte. 1822 évi 11930. sz. a. kir. főkormánysházai rendelet így szól: „Miután a rabok le szokták magukat inni, a várnagy jövőre vigyázóbb legyen.“ 1838—371

sz. kir. főkörmányszéki irat: „Gondosan örködjék, nehogy a várban többé hamis pénz készítettessék.“ 1839 február 26-án kelt várnagyi jelentés: „Midőn várnagyi hivatalomhoz kezdettem, álmélkodtam azon, hogy ezen fenytéki házban mennyi excessusok és minemű bűnök divatoztak. Ugyanis: a dologtalanság, engedetlenkedés az altisztekkel, a várnaggyal való vakmerő szembeállítás, a részegeskedés, veszekedés, vérengzés, mindennemű csalárdkodás, az uzsoraság, a paráznaság (sodomia), a lopás, mindennapiak, s ki hinné, hogy az 5. és 7. számú sötét kaszamatákban, melyeknek némely szegleteiben oly sötétség vagyon, hogy aki oda nem szokott, még az ujját sem láthatja, a pénzen való csalfa játék (paklizás) foly.“ Majd 1839 október 20.-iki várnagyi jelentés mondja: „A munkára menő rabok a velők menő katonát seducálják, s bemenve a korcsmába együtt isznak, s haza jövéen részegen itthon garázdálkodnak; s ha bűntettetnek, fenyegetnek, a mint szokásuk mondani: „Majd egyszer lesz itt, a mi nem volt.“

Ha a rab büntetését eltöltötte, compassualis mellett haza bocsátották. 1787—1797 között a vár inspectorai bocsátották haza a rabokat hitletétel és cautio mellett. Mi a kir. főkörmányszék tudomására jutván, megpirongatta őket.

1797 augusztus 3-án 20 rabot besoroztak katonának. 1797. augusztus 26-án 2060. sz. alatt kelt kir. főkörmányszéki rendelet: „Ha a rab sententinjában benne van, hogy a sérelmessel vagy károssal béküljön ki, addig a várból ki ne bocsássa, míg testimoniumot nem hoz, hogy a sérelmessel és a károssal kibékült, vagy megfizetett nekik.“ 1806. november 12. kelt várnagyi jelentés: „Hunyadmegyéből egy Bogya Juon nevű rab küldetett ide holtig való rabságra. Innen azonban megszökött. Most újra csak Hunyadmegyéből 10 évi börtönre küldötték ide. Kérdi a kir. főkörmányszéktől: melyik sententiához tartsa magát? 1806 október havában egy kaszamatából 20 rab szökött meg. A királyi kegyelemmel szabadult rabok reversalist tartoznak magukról adni; 1815 január 20-án 526. sz. a. kir. főkörmányszéki rendeletnél fogva királyi kegyelemmel szabadult Rácz Ferencz reversalisa ekképen szól: „Magamról ezen

szoros kötelező levelemet adom, hogy én életem fogytáig senkit, se szóval, se cselekedettel meg nem bántok. Elöljáróimat tiszteletben fogom tartani, kárt senkinek sem teszek, mindenféle alacsony társaságot elkerülök, egyszóval mint legjobb erkölcsű hazafi és polgár fogom életemet folytatni és elvégezni. Miről ha megfelejtkeznék, egy keserves rabság legyen az én szenvedésem.“

1835. augusztus 21-én 8720. sz. a. kir. főkormányzéki rendeletnél fogva a szabaduló rabok az úgynevezett „Billiárd“-alapból segélyt és a „Lotteria“-jövedelméből stationként 6 kr. utazási és ételmezési pénzt kaptak.

II. K O R S Z A K.

(1850—1868).

A szabadságharcz lezajlása után beállott visszahatás korszaka hazánk közjogi szervezkedését felbontotta. Új irányban, új intézkedéseket honosított meg. Ezek közül a fegyházat érintő intézkedése, hogy azt ideigl. országos fegyháznak (K. k. Provisorisches-Landes-Strafhaus) nyilvánította. A régi vármegyei rendszerben a vár és a mellette levő Kandia Belső-Szolnok-megyéhez tartozott, adót és közmunkát oda fizetett, míglen a város Doboka-megye területébe volt bekebelezve. E különválás sok kellemetlenséget okozott a vár és városi előljáróság között. Most e választalat lerombolták és a vár alkalmazottjait is polgári ügyeikben a városi joghatóság alá rendelték. Rácz Pétert, a strázsamestert és 25 hajdút hivatalukból felmentették, illetőleg elbocsátották. A közszolgálatba a német nyelvet vezették be. Az akkori fegyrintézeti igazgatói állás (Strafhaus-Verwalter) mellé egy ellenőri állást szerveztek. E korszakból az első ideiglenes Verwalter Ferrari Ernst (1850—1854) Max. Ferdinand ezredbeli nyugalmazott hadnagy, ki a forradalom alatt mint politikai fogoly vezekelt a várban. Kellemetlenségei voltak a tisztviselőivel és a tekintélyére mit sem hajtó rabokkal. Azért 1854-ben, a provisoriumság megszüntetése után, midőn a helytartóság a fegyházat véglegesen szervezte, egyszerűen kihagyták hivatalából, és helyébe

Brühl Antalt (1854—1860) nevezték ki. Brühl galicziai illetőségű volt, atyja mint fegyházi orvos szolgált Lembergben. Brühl azelőtt Beszterczén szolgált mint Finanzwach-Ober-Comissär és onnan jött ide. Okos, körültekintő és kitűnő szervező tehetség volt. Az ő vezetése alatt épült az új három emeletes nagyház, mely a vár keleti falának hosszában emelkedik fel. 1859-ben egy igen érdekes utasítást adott ki, melynek czíme: „Instruction für den Wachtmeister.“ Az ő kezdeményezésére 1860. máj. 26-án a helytartótanács az igazgatói és ellenőri állás mellé még 3 tiszti irtóki állást is szervezett és a fegyőrség létszámát 111-re emelte. Magát Brühl Statthaltereier-Rath-thá s az erdélyi országos börtönök igazgatójává 1200 frt évi fizetéssel nevezte ki.

A helpolitikai constellációk azonban megtörték az absolutismus jegét. Az 1860. október 20-án kibocsátott császári diploma, majd az 1861. február 21-én kelt császári patens ismét felnyitotta az alkotmányos élet sorompóit. Visszaállították a megyék és székek. Szamosújvár Dobokamegye székhelyévé lett, megyei törvényszékekkel ellátva. Brühl előre érezte, hogy az új szervezkedések alatt állása inog. Még 1860-ban az októberi diploma kibocsátása után nyugdíjaztatását kérte, mit nem kapván meg 1861. július havában resignált és Bécsbe, majd Lembergbe vonult, a hol mint fegyházi igazgató halt meg.

1861. augusztus 1-én a kir. főkörmányszék Rácz Pétert visszahelyezte állomásába. De Rácz Péter nem tudta magát beletalálni előbbeni hivatalába, melynek most minden hivatali ága külön választva és szabályozva volt. Ő maga írja 1861. szept. 27-én kelt felterjesztésében a kir. főkörmányszéknek: „Annyi fázisokon ment keresztül a felnyitó-intézet, hogy nem tudok tisztába jönni.“ Rövid idő múlva egy sajnálatos historia vetett véget másodizbeni várnagyoskodásának. 1862. június 7-én reggel a rabok szokás szerint kimentek a csebrekkel vizért a Szamosra. A mint oda értek, már előre össze levén beszélve, beleugrottak a vízbe és szökni akartak. Az őrség kettőt lelőtt közülök, 4-et megsebesített. E miatt a kir. főkörmányszék hivatalától felfüggesztette, majd hivatali hatalommal való

visszaélés miatt bünfenytő kereset alá vonta, a mit a helybeli megyei törvényszék tárgyalt. A törvényszék őt ugyan felmentette, de a kir. főkörmányszék nyugdíjba helyezte. Meghalt Kolozsvárott 1867. január 1-én. Utóda lett

Molnár Ferencz (1861—1865), ki azelőtt cs. kir. kerületi törvényszéki iroda-igazgató volt ideiglenes minőségben. Alatta a fegyelmetlenségek egész sora honosult meg a fegyházban. 1865-ben a kir. főkörmányszék elbocsátotta állomásából, s helyébe

Czobel Pált (1866—1867) nevezte ki. Nemes családnak sarja, Aranyos-szék felesküdt táblabírája volt, a szabadságharcz alatt mint huszárhadnagy szolgált. Majd Josefstadtban politikai fogoly. Kitünő képzettségű és nemes jellemű egyén. De alig 2 évi várnagyoskodása után a m. kir. miniszterium a váczi kir. orsz. fegyházhoz nevezte ki igazgatónak.

A provisorium alatt működött német kormány „Büntető-törvény“-t adott ki a büntettek-, vétségekről és kihágásokról, a mely császári nyílt parancs alapján 1852. szept. 1-én lépett hatályba. Ennek II. fejezete szól a büntettek megbüntetéséről. Főbb rendelkezései ezek: A börtönbüntetéseknel megkülönböztet két fokozatot: börtönt (Kerker) és súlyos börtönt (schwerer Kerker; 14. §). A súlyos börtönre ítélt rab lábbilincsben tartandó, s különös és fontos esetek kivételével mással nem beszélhet, mint a közvetlen őrizetére bízott személyekkel (16 §.). A börtönbüntetéssel mindig a munkára szorítás van összekötve (18. §). A börtönbüntetés súlyosbitható: 1. böjt által, 2. kemény fekhely által, 3. magánelzárás által, 4. sötét kamarában való magán elzárás által, 5. pálcza- vagy vessző-veréssel való fenytés által. (19. §). A böjtöltetés hetenként háromszornál többször nem és csak közbeszakított napokon történhetett. A magán elzárás egy hónapnál hosszabb időközre nem terjedhet; az elzárt rabot a felügyelő-személyzet naponta legalább kétszer meglátogatni s neki illő foglalkozást tartozik adni. A sötét elzárás egy folytában 3 napnál hosszabb időre nem terjedhet és egy éven át legfeljebb 30 napot tehet ki. A vessző-fenyítés 18 éven alóli ifjakknál, a botbüntetés azon felüli férfiaknál vehető igénybe.

Ezen fenytés azonban az orvos megelőző nyilatkozata alapján, — hogy az a fegyencz egészségi állapotára nem ártalmas — és büntetési ideje alatt legfeljebb egyszer, de soha sem nyilvánosan hajtható végre. A szamosújvári csász. kir. országos fegyház (K. k. Landes-Strafhaus) súlyos börtön-kategoriába esett és a fentebbi elvek alapján kormányoztatott.

A fegyházra ítélt rabokat 1852-től kezdve zsandárok szállították be. Beszállítás után a fegyenczek az orvossal megvizsgáltattak, azután megfürösztették, haját tövig lenyírták, rabruhába öltöztették, a lábára verték a lábbilincset és azután a többi rabok közé osztották be. Kiszabadulásakor nem bocsátották haza, hanem azon „Bezirk“-hez „schubol“-tatták, a melynek területéhez tartozott és onnan bocsátották szabadon.

A provisorialis német kormány nagy gondot fordított a rabok egészségi állapotára, mivel az egészség — a mint egyik leiratában mondja — töke, mely okosan felhasználva az álladalomnak hasznót is hajthat. Azért szakított a régi rendszerrel; egy új és észszerűbb ételmezési rendszert hozott be. Már 1850-ben egy „Speise-Normativ“-ot adatott ki szoros betartás végett. Ennek alapján a rabok meleg reggelit és kétféle ételből álló délebedet kaptak. Majd 1854. augusztus 2-án száraz vacsorát is rendelt nekik. A rabtartás naponként és fejenként 10 krban számított. Az árendás-ételmezőktől, miután sok rendetlenséget és önhatalmaskodásokat (Missgriffe und Eigenmächtigkeiten) követtek el, az ételmezést elvétette és még 1849. december 22-én a házi kezelést hozatta be, mit a kir. főkormányzók 1861-ben ismét beszüntetett.

A mint az összes rabállományt egyformán ételmezte, úgy egyformán ruházta is. Mindegyik rab kapott egy téli és egy nyári rend ruhát, melynek minden egyes darabja kétféle színű, de ugyanazon anyagból volt összealkotva. A kabát balfele szürke, jobbfele fehér halina-posztóból; a nadrág jobb szára szürke, bal szára fehér halina-posztóból volt összealkotva.

A szabadságharcz alatt a várban szünetelt minden foglalkozás. 1850. február havában indult meg újra a ha-

lina-posztó-gyártás és a fehér takácság. Lassan megindultak a többi mesterségek is: a kovácsság, bodnárság, kerekesség, asztalosság, szabóság, czipészség, kosárkötés. A városra is járhattak ki privát munkára. A városi sétakertet is egy szászrégeni Hönig Sámuel nevezetű rabnak alaprajza szerint 1864-ben ők alapolták ki. A helytartó tanácsnak 1855. január 17-én kelt rendelete értelmében a tiszta keresmény $\frac{1}{4}$ része a rabot, $\frac{3}{4}$ része a kincstárt illette. 1862—1865 kísérletet tettek a selyemtermelés meghonosításával, de csekély eredménynyel.

Nevezetes momentum a fegyház életében az új épület felállítása. Már 1850. június 9-én Ferrari igazgató proponálta, hogy az összes helyiségek, a mik a várban vannak, alakittassanak át börtönhelyiségekké; mert az eddigi helyiségek zsufolva vannak. A katonákat pedig — kik addig családjaikkal együtt bent laktak a várban — tegyék ki a várból; mivel az együttes lakás erkölcstelenségekre ad alkalmat. 1853. augusztus 31-én a katonakerületi főhadparancsnokság azt írja, hogy Fuger törvényszéki alelnök megvizsgálván a várat, azt találta, hogy a bástya-kaszamáták nagyon sötétek és nedvesek s némely kaszamáta olyan sötét, hogy alig látni bennök. Már pedig ez büntetéssúlyosítás; s bírósági ítélet nélkül sötét fogságba (elzárásba Dunkel-Arrest) senki sem vethető. 1856. július 22. járt itt Weis von Starkenfeld miniszteri tanácsos és börtön-felügyelő, hogy a magával hozott építkezési tervek alapján helyi szemlét tartson. S még azon év őszén 1856. szept. 18-án kelt helytartósági rendeletnél fogva megkezdették az épületrontásokat. Megelőzőleg azonban a nő-rabokat átszállították Martinsdorfba, Segesvár mellé, a férfi rabok közül 150-et Munkácsra és Illovára s csak 250 munkabíró rabot tartottak meg itten. Az építkezési terveket „Ministerial-Ingenieur“ Lud. Zetl készítette, melyek a király Ő Felsége helybenhagyása után 1857. január 23-án érkeztek ide, és ezen év márczius 15-én megkezdették az építkezéseket. A „Statthaltereier“ megkeresése folytán a városi közönség a vár előtti szabad tért (glacis, olv. glászi) ingyen engedte át a fegyháznak. 1860-ban az épületek készen voltak és pedig a 3 emeletes főépület és a déli bástya fölé

épült igazgatói lak; a várat pedig köröskörül új magasabb oszlopok közé helyezett lécezett kerítéssel vették körül. Az összes építkezések 369.940 frtba kerültek.

A egészségi állapotokat nagyon kedvezőtlené tette az 1851—1855 itt uralkodó scorbut (süly, vérveszély). Élelemjavítással és a szobáknak eczettel való füstölése által iparkodtak a bajon segíteni, majd a scorbutos betegeket a kériói kén-fürdőben füröszttették.

1855. július havában kiütött a kolera is. Az erről felterjesztett igazgatói jelentésben az mondatik, hogy: az orvostól félnek a rabok, mivel nagyon durva irányukban és inkább eltitkolják betegségüket, mintsem nekie nyilvánítsák.“ 1855-ben 384 forgalmi szám mellett meghalt 68, vagyis 18⁰/₁₀-ka. 1861-ben újra fellépett a scorbut járványos (epidemikus) módon, mely majdnem 20 éven át folytonosan kisebb-nagyobb mérvben uralgó nyavalyája lett a fegyháznak.

A vallás-erkölcsi gondozást ezen korszakban is bejáró lelkészek teljesítették. 1860-tól az izraelita előimádkozó is felvétellett azok sorába és az izraeliták részére egy imaházat szereltek fel. A cs. kir. belügyminiszterium 1860-ban a börtönök mikénti igazgatására szabályzatot adott ki. (Lásd: Birodalmi Törvény-Lapok. Hivatalos közlöny, 1860. 173. sz). Ennek 11. §-a, mely a lelkészekre vonatkozik, meghagyja, hogy a lelkészek a szabaduló fegyenczeknek szabadulásuk előtt vallás-erkölcsi oktatást adjanak.

Ezen korszakban a fegyházi nevelés vezérelve volt a hallgatva foglalkoztatás. Ezen elvet, — a mi a foglalkoztatást illeti, végre tudták hajtanti; de ami a hallgatást illeti, ezt már nem tudták életbe léptetni. Haladás azonban az előbbeni korszakkal szemben, hogy a rabasszonyokat elvitték innen, a korcsmát kitiltották a fegyintézetből és a felügyelet szorosabb lett; de a kihágások, tekintve, hogy a létszám is az előbbeni korszakkal szemben 700-ra emelkedett, szaporodtak.

Ezen korszakot egy örvendetes esemény zárja be: Ő Felsége I. Ferencz József magyar királylyá történt megkoronáztatása, melynek fénye e szomorú házra is rávetette vigasztaló öröm-sugarait. 1867. júl. 9. az erdélyi kir. fő-kormányshék leiratában ezeket mondja: A király Ő Fel-

sége f. é. július hó 1-én kelt legfelsőbb határozványával, Magyarország királyává lett megkoronáztatása alkalmából nyolczvan fegyencznek hátralevő büntetési idejét véglegesen elengedte.

III. K O R S Z A K.

(1868—1898).

Az 1867-ki királyi koronázás visszaállítván az 1848-ki alkotmány jogfolytonosságát, ennek alapján Erdély vissza került az anyaországhoz. A kir. orsz. fegyház, mint állami intézet a pesti m. kir. igazságügyi miniszterium joghatósága alá rendeltetett. A nagyméltóságú m. kir. miniszterium bölcs vezetése alatt, a fegyintézet modern büntető intézetté fejlődött ki, melyben a jogi szempontok mellett humanusabb bánásmód, folytonos foglalkoztatás és oktatás a rend és fegyelem szigorú betartása által munkálja az elesettek felemelését és jobb irányú élet megállapodását. 1867. november 11-én egy miniszteri vizsgáló bizottság működött itten, melynek hivatása volt, hogy a magas miniszteriumot informálja a fegyintézet állapotáról. Ennek jelentése szerint: „A fegyintézet helyiségeinek külső megtekintése meglegedést kelt a szemlélőben; mert nagyban és egészben mindennütt csin és tisztasággal találkozik, berendezésében azonban sok hiány tapasztalható. Rendes lelkészei nincsenek, az iskolai oktatás ismeretlen dolog, könyvtára sincsen, a házi fegyelmezésre négy magánzárkával rendelkezik csak.“

1868. máj. 1-én vette át az intézetet a m. kir. igazságügyi miniszterium közvetlen főhatósága alá. Első tette volt, hogy beszüntette a lábvas-viselést, betiltotta az ítélet szerinti botoltatásokat és megtiltotta, hogy az ő közvetlen engedelme nélkül idegenek a fegyházat látogathassák. Majd az összes tiszti állomásokat véglegesen szervezte, a fizetéseket felemelte és a meglevő tiszti állomások mellé újonnan szervezett négy lelkészi (róm. kath., gör. kath., ev.

zsisága és pártoskodása folytán. — Előre haladt kora miatt nyugdíjba lépven helyébe

Perndl Ignác Imre (1886—1895) lépett. Perndl 1848—1849-ben mint közhonvéd szolgált. A bécs-újhelyi cs. kir. katonai képzőintézetben nyert kiképeztetése után mint tanár szolgált a helybeli hadapród iskolánál. 1858-ban lépett fegyintézeti szolgálatba ezen fegyházhoz, mint őrpárancsnoki teendőkkel megbízott közfegyőr. De már 1860-ban tiszti rangba lépett és miután Nagy-Enyeden, Váczon, Munkácson a tiszti rangfokozatokat végig szolgált, 1886-ban visszakerült ide, mint fegyintézeti igazgató. Sok és széleskörű szolgálati tapasztalatokkal bírván, alatta a fegyház békés szelleme és belső fegyelme megerősödött. Mint humánus és katona-pontosságú tisztviselő jó emléket hagyott hátra maga után a fegyintézetben. 45 évi közszolgálat után 1895-ben nyugalomba lépven, a királyi kegy Ferencz-József-rend lovagkeresztjével tüntette ki. Utóda

Vajna Károly (1895—1898) lett. Jeles jogi képzettséggel bíró egyén, a ki kiváló szakavatottsággal és lan-kadatlan buzgósággal kezelte a fegyházi nehéz és sokoldalú igazgatási teendőket. Első tisztviselője volt a fegyintézetnek nemcsak hivatali állásánál, hanem ügybuzgóságánál fogva is. Mindjárt hivatalba lépte után a fegyházban levő egyházi helyiségek kicsinosítását vitte keresztül és azokat újlag felszereltette. Majd a fegyintézeti iskolára terjesztette ki figyelniét. A fegyőrség számára könyvtárt létesített, a fegyencz-könyvtárt szaporította. Megkedveltette a fegyenczekkel a munkát; az asztalos és kosárfonás iparágakat oly magas fokra fejlesztette, a milyenek még nem voltak ebben az intézetben. Kegyelettel viseltetett az intézet multja iránt és annak emlékeit lelkiismeretességgel őrizte. S elődjei példájához hiven nemes becsvágygyal törekedett megtartani a fegyintézetet azon magas erkölcsi színvonalon (niveau olv. nivó), melyet a többi hasonrangú országos intézetek sorában elfoglal. S a midőn az intézet körében ezen irányban lan-kadatlanul buzgolkodott, a társadalmi kötelességek buzgó teljesítése által a város közönsége körében osztálykülömb-ség nélkül elismert tiszteletet biztosított magának. 1898. október havában a magas miniszterium a szegedi kerületi börtönhöz helyezte át igazgatónak s helyébe

Uhlyarik Albin, helybeli fegyintézeti ellenőrt nevezte ki ide igazgatónak, ki állomását csak a napokban foglalta el. A jelenlegi igazgató jeles szak-képzettségű jogvégzett egyén, a kinek a börtön-ügy terén már hosszas szolgálati tapasztalatai vannak. Bátran remélhető tehát, hogy az ő tapintatos vezetése alatt is a fegyintézet nemcsak meg fogja tartani jó hírnevét, hanem azt gyarapítani fogja, a mihez, őszinte szívből, szerencsét kívánunk neki.

A fegyintézet mostani szervezésében irányadók a magas miniszterium által 1869-ben kiadott: „Szolgálati utasítások a m. kir. orsz. fegyintézetek, úgyszintén az azoknál alkalmazott hivatalnokok és örök számára“ és az 1880-ban kiadott: „Utasítás a fegyházi büntetések végrehajtása tárgyában.“ Ezen utóbbi az 1878. évi magyar büntető-törvénykönyv alapján készült. A magyar büntető-törvénykönyv a fegyintézetek nevelési rendszerében a progresszív, vagyis ir-rendszert honosította meg, mely abban áll, hogy a fegyencz büntetése megkezdésekor társaitól elkülönítve egy évig éjjel-nappal, azontúl pedig csak éjjel magán elzárásban tartandó, munkára szorítandó és azok, a kik szorgalmuk s jó magaviseletük által a javulásra alapos reményt nyújtottak, saját kérelmükre és a felügyelő bizottság ajánlatára az igazságügyminiszter büntetésük $\frac{1}{4}$ részére feltételes szabadságra bocsáthatja. A hasznosnak és célirányosnak bizonyult feltételes szabadságolás intézménye, a királyi legmagasabb megkegyelmezéseket kivételesritkáká tette.

Jelenleg a fegyintézetben a következő iparágak vannak üzembe véve: esztergályosság, fa-faragászat, cipő-, asztalos-, kerekermesterség, bodnárság, lakatosság, kovács-ság, szabóság, kosárkötés és gyékényfonás, kefekötés, halina-posztó-gyártás és vászon-szövés. A 30 éven alul levő fegyenczek iskolába járnak, az azon éven felüliek mint önkénytesek járhatnak. Vasár- és ünnepnap testületileg templomoznak. A nyilvános oktatásokon kívül még magán (individualis) oktatásban is részesülnek. Naponta 3-szor mérsékelt és részben száraz ételmezésben részesülnek. A betegeket kórházban kezelik. Az egészségi viszonyok, da-

czára a jó ivóvíz hiányának, annyira javultak, hogy a halálzási esetek száma, mely ezelőtt 30—40 évvel még 10—15⁰/₀ tett ki, az utóbbi években 3⁰/₀-ra apadt le. A jelen évben (1898), 796 forgalmi szám mellett meghalt 15 vagyis 2⁰/₀.

1897-ben a fegyenczforgalmi létszám 767 volt. Élelmezésük fejenként és naponta 17 krba került. Az iparüzletek tiszta jövedelme 20.313 frtot tett ki, a miből minden egyes fegyencz után naponként esik az állam javára 17¹/₂ kr., a fegyencz javára 4⁹⁶/₁₀₀ kr. A fegyház összes fentartási költségei 109.320 frtra rugtak, mely összegből egy fegyencz napi tartása 54¹/₂ kr.

1897. folyamán szabadult a fegyházból 170 fegyencz, a kik közül feltételes szabadságra bocsáttatott: 88, a kishartai közvetítő-intézetbe átszállított 21 fegyencz. Véglegesen, vagyis büntetése kitöltése után szabadult 69. Ezek közül javultnak volt tekinthető 122, némi javulást tanusított 22 fegyencz, javulása nem volt feltételezhető 26-nak. Mint az országos fegyházakból bekerült visszaeső 80 fegyencz, vagyis a forgalmi létszám 10⁰/₀-a volt letartoztatva itten.

A tisztikar jelenleg áll: 1 igazgató, 1 ellenőr, 3 tisztirnök, 1 orvos, 2 tanító, 4 lelkész és 1 tiszti rangba sorozott örparancsnok vezetése alatt 87 fegyőrből.

1787—1897-ig bezárólag, tehát 110 év alatt 15.565 fegyencz volt letartoztatva ebben az országos fegyintézetben, a miből középszámitással egy évre 141 beszállítás esik. A fegyház hivatalosan megállapított mostani befogadási képessége 630 fegyencz. Az idők folyamán legkisebb volt a létszám 1789-ben, a midőn 82 fegyencz, és legmagasabb 1860-ban, a midőn 967 fegyencz volt letartoztatva.

A fegyintézet építkezésében még sok hiányosság van, mivel nagyon bajos a történelmi nevezetességű épületek conservatiója mellett, az intézet szigorú igényeit is szem előtt tartani és kielégíteni; de reméljük, hogy a jövő e hiányokon is segíteni fog. S miután a szabadságvesztésre ítélt szerencsétlen embertársaink, — a kikben utálva, ostromozva a bünt, nem vetjük meg az emberi személyt, hanem annak bünhödése folyamán hasznos polgárrá való

kiképzését ohajtjuk, — nem azért vannak fegyházra ítelve, hogy itt testi és lelki életüket aláássák vagy megöljék: reméljük, hogy a magas miniszterium kegyessége ezen intézetet is fogyatékos építkezési szervezetéből modern intézetté változtatja át, a mire multjánál fogva igényt is tarthat és hivatása hű s hazafias teljesítése által a ráfordított áldozatokat meg is fogja hálálni.

A szamosújvári kir. orsz. fegyintézet tisztí személyzetének névsora alapításától kezdve 1897-ig bezárólag.

1. Igazgatók. (Várnagyok).

L. B. Secberg András 1786—1789, Pekrovinai Pekri László 1789—1796, Maxai Mariaffi József 1797—1810, Nagyvárad L. B. Josintzi József 1810—1837, Galgói Rác Péter 1837—1849, Ferrari Ernst ideiglenesen 1850—1854, Brühl Antal 1854—1860, Galgói Rác Péter másodszor 1861—1862, Molnár Ferencz helyettes 1862—1865, Balogfalvi Czöbel Pál 1865—1867, Boér János 1868—1876, Czöbel Pál másodszor 1877—1886, Perndl Ignác 1886—1895, Vajna Károly 1895—1898, Uhlyarik Albin 1898—.

2. Ellenőrök.

Smidt Michael 1850—1853, Berko Anton 1853—1854, Bogner József 1854—1863 †,*) Binder Soma 1863—1866, Nuricsán József 1866—1882, Sallak István 1882—1889, Vajna Károly 1889—1895, Uhlyarik Albin 1895—1898.

3. Tisztí őrök (íródeákok).

Deák Antal 1812—1844 †, Lászlófi Antal 1845—1848, Bárány Lukács 1849, Wohlauf Franz 1850—1851, Nuricsán József 1852—1868, Perndl Ignác 1860—1866, Sallak István, mint díjnok s őrök 1860—1882, Györfi Gábor 1871—1873, Szigetny Máhály 1873, Csiki László 1873, Domsik Gyula 1873—1874, Varga József 1874—1882, Pauer Gyula 1875—1881, Köröslői József 1878—1886, Makroczi Ambrus 1881—1882, Thebner Samú 1882—1884, Lázár Albert 1882—1884, Egyed Ferencz 1884—1886 †, Domániczky Kálmán 1884—1886, Amberger László 1886—, Péterfy Gyula 1887—1895, Ferencz György 1888—1889, Hrabovszky Rezső 1889—1896, Marosan J. Gusztáv 1896—, Zakariás Gyula 1896—.

*) A †. megjelöltek, tényleges szolgálatuk alatt haltak el itten.

4. Őrparancsnokok (strázsamester).

Verbovszki Samuel 1786—1787, Obríft Richárd 1789, Szabó Mihály 1790—1805, Prekup János helyettes 1796—1797, Mehling József 1806—1807, Miskolczi József 1807, Zsoldos István 1808, Nisselski József 1809—1810, Benkő Mihály 1810—1830, Albert Mihály 1830—1838, Egri János 1838—1849, Kellemen Gregor 1850—1855, Izsák Johán 1856—1858, Perndl Ignác helyettes 1859—1860, Györfi Gábor 1860—1871, Albert Ferencz 1872—1877, Egri Gyula 1878—1880, Terhes János 1881—1897, Bereczk Mihály 1897—.

5. Orvosok (chirurgus, phisicus)

Roth Pál deési chirurgus, bejáró 1787, Laiter József a várbán lakott 1797—1811 †, Gloria Nikodemus 1812—1819, Fülöp Mihály 1820—1825 †, Nagy Aloysius 1825—1833, Ferenczy János 1834 †, Lava János 1835—1847, Péterfi Károly 1848—1849, Málnásy Miklós 1849—1868 †, Dr. Gajzágó Lukács, phisicus 1829—1867, Dr. Zakariás József 1867—.

6. Lelkészek (várkáplánok).

I. róm. kath. P. Koncz Chrysogonus 1826, P. Gödc Ignác 1838, P. Orbán Antonius, P. Bögözi László, P. Kulcsár Benedek 1843, P. Györfi Albert 1846, P. Márton József 1847—1860, P. Márton Lajos 1861, P. Márton Pacificus 1861, P. Bartak Narcis 1861—1865, P. Lajos Mojzes 1866, P. Nagy Dániel 1867, P. Szopos Imre 1867, P. Kozma Döme 1868, Kardos Ignác 1869—1874, Rieger Gottfried 1874—1876, Papp János 1877—1886 †, Lukács Károly 1886—.

II. gör. kath. Kosoknyán Tódor 1824-ig, Pap Szimeon 1824, Rác Basilius 1825, Anka Sándor 1825—1836, (Moldován János és Onucsán Simon helyettesítették Ankát, míg beteg volt), Árpádi Sándor 1841—1844, Boksa Simeon 1845—1863, Anton András 1863—1868, Papiu P. János 1869—1891, Hodorean János 1891—.

III. ev. ref. Pánczél 1810-ig, Pávai Mátyás Mihály 1811—1837, Pávai Mátyás Pál 1838—1848, Pávai Mátyás Sámuel 1849—1850, Csürös József 1850—1856, Batori János 1856—1861, Bartalics Miklós 1861—.

IV. gör. kel. Bálán Basilius széki 1831—1848, Mezei János devecséri 1848—1860, Farkas János széki 1860—1868, Geázsa Titusz 1869—1898.

V. ág. hitvallású. Theil András szépníri 1822, Hincz György kolozsvári 1850—1853, Kloss József kolozsvári 1853—1860, Máday János kolozsvári 1861—1882, Greifenstein kolozsvári 1882—1886, Gratz Mór kolozsvári 1886—.

VII. unitárius: Györke István kidei 1830, Molnár Ferencz kidei 1849—1854, Domokos Áron kidei 1854—1857, Czegezi József kidei 1857—1872, Fölöp Mózes kidei 1872—,

VII. izraelita: Freundl Fischer 1860—1876, Hirsch József 1876—.

7. Tanítók:

Légárd József 1869, Dumbráva László 1869—, Máthé Cyörgy 1873—1896, Matyola Tódor 1896—.

Hodoreán János
fegyházi lelkész.

Vajna Károly.

Vajna Károly fegyintézeti igazgató.

A szamosújvári vár, mely a multban erdélyi vajdák, fejedelmek és kormányzók székhelyeül szolgált, 1786-ban fegyintézeté alakult át. Ennek a fegyintézetnek Vajna Károly a tizenkettődik igazgatója volt. És mivel elődei közül egyik sem élt a várossal oly jó viszonyban és a polgársággal oly megbecsülhetlen egyetértésben, kötelességemnek tartom róla most, midőn ez a derék, felejthetetlen férfiú körünkől eltávozott, egy pár rövid sorban megemlékezni.

Vajna Károly 1851-ben született Nagy-Enyeden, hol atyja a Bethlen-főiskolának tanvezető tanára volt. Szülővárosában végezte iskoláit, a jogot pedig a nagyszebeni kir. jogakadémián hallgatta. 1874-ben lépett állami szolgálatba: a már feloszlatott nagyenyedi első folyamodású kir. törvényszéknél mint jog-gyakornok nyert alkalmazást; de a következő évben Alsófehérmegye aljegyzői tollat ad kezébe; innen három év múlva a városhoz ment: tanácsosnak választották meg. Ebben a minőségben öt évig szolgált Nagy-Enyed városát. Innen ismét a megyéhez hívták, hol az árvaszék ülnöki teendőit végezte. 1887. elején lépett a börtönügyi pályára: midőn a szegedi kerületi börtönhöz ellenörre nevezték ki. Szegedről ugyanolyan minőségben 1889 őszén áthelyeztetett a szamosújvári fegyintézethez, melynek 1895. júl. 8-ika óta volt igazgatója. Városunkból 1898. nov. 16-án léptettetett elő: ismét Szegedre ment igazgatónak.

Vajnáról, mint fegyintézeti igazgatóról szépen szól föstisztelendő Hodoreán János volt tisztvárosa; én őt mint társadalmi embert méltatom. Széles látókörrrel bíró mívelt, jó modorú férfiú, ki nélkülözhetlen tagja volt a mívelt köröknek; de azért nem vetette meg az egyszerű embert sem. Kötelességét példás pontossággal teljesítette. Érdeklődött minden iránt, a mi szép, jó, nemes. Egy perczig sem vesztegelt tétlenül: a munka, mely nemesít, volt élet-eleme. Ma Fadruszt viszi az örmény kath. plebániái templomba, hogy megmutassa neki az ott összehalmozott mükincseket;

más nap már Réthy Laura hangversenyét készíti elő. Ma fényes ebédet ad Hegyesi Mari tiszteletére és holnap a gymnasium segély-egyesületi gyűlésén szólal fel. Egyik héten az őskori telepen régiségeket ásat, másik héten az alagút eltűnt nyomait keresi. Ezt az időszakot idegen nyelvek tanulására fordítja, másokban magyar motívumokat fest. Most irodalommal foglalkozik; de megszakítja és a műkedvelők próbaelőadására megy. Ma a méhész-egylet ügyében fáradozik, holnap már aláírást gyűjt a korcsolyázók téli csarnokára. De ki képes a különböző téreket, melyeken oly sokat tett, bárcsak fel is sorolni? Azért még csak azt mondom, hogy társadalmunk Vajna Károly eltávozásával kipótolhatatlanul sokat veszített.

Sz. K.

